DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh36904>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 05.09.2019
Kabul Tarihi: 10.04.2020
On-line Yayın: 30.04.2020

Article Type: Research article
Submitted: 05.09.2019
Accepted: 10.04.2020
Published Online: 30.04.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Menekşe, M. (2020). Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyân, Zorunlu Göç Ve İskân (1821-1832) Sürecine Genel Bir Bakış. *Journal of History School*, 45, 784-832.

**MORA MÜSLÜMANLARININ HAZİN HİKÂYESİ: İSYAN,
ZORUNLU GÖÇ VE İSKÂN (1821-1832) SÜRECİNE GENEL BİR
BAKIŞ**

Metin MENEKŞE¹

Öz

XVIII. yüzyılda art arda meydana gelen Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi ve bunların yarattığı ortamın içinde filizlenen bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri, isyan süreçlerini ve çok uluslu yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu fikirlerin etkisiyle Osmanlı'dan ayrılma girişiminde bulunan bir millet de Rumlar olmuştur. Osmanlı millet sistemi içerisinde diğer etnik gruplara oranla oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve adil bir şekilde yönetilen Rumlar, 1821 yılında Eflak-Boğdan ve Mora'da bir isyan başlatmışlardır. Bu isyan, bir müddet sonra Avrupa'nın gözünde bağımsızlık mücadelesine dönüşmüş ve Avrupa kamuoyunca da desteklenmiştir. 1821 Rum isyanı, aynı zamanda, Mora'yı vatan edinip, buraları mamur hale getiren Müslümanlar için acılarla dolu, çok sancılı bir süreci de başlatmıştır. İsyân boyunca kalelerde kuşatma altında tutulan Müslümanlar arasında dayanılmaz boyutlara ulaşan açlık ve sefalet, günlük yaşamın olağan bir parçası haline gelmiştir. Ağır şartlara daha fazla dayanamayıp teslim olanlardan pek çoğu ise acımasızca katledilmiştir. Bu katliamlar neticesinde Mora yarımadasında yaşayan Müslüman nüfusta önemli bir azalma meydana gelmiştir. Katliamdan kurtulanlar ise, yerlerini, yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Pek çok Mora Müslümanı adalara, Batı Anadolu sahillerine göç etmiştir. Muhacirler, yeni topraklarında *hukuk-ı müsâferet* ve *uhuvvet-i İslamiyet* anlayışı

¹ Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-1192-3161.

Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyân, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832)
Sürecine Genel Bir Bakış

çerçevesinde karşılanmışlardır. Yerel yöneticilere gönderilen tenbihnamelerle muhacirlerin yiyecek, giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasına, iskân edilmelerine çalışılmıştır. Neticede bu çalışma ile 1821 Mora İsyânı, isyan esnasındaki Rum mezalimi, Mora Müslümanlarının zorunlu göçü ve yeni iskân topraklarındaki durumları ortaya konulmuştur. Bunu yaparken de hem konuyla ilgili mevcut literatürün bir arada değerlendirilmesine hem de yeni kaynaklarla konunun aydınlatılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1821 Mora İsyânı, Rum Mezâlimi, Mora Müslümanları, Zorunlu Göç, İskân.

**Sorrowful Story of Mora Muslims: A General Outlook on the Revolt,
Forced Migration And Settlement (1821-1832)**

Abstract

In the 18th century, which took place consecutively, The Industrial Revolution, the French Revolution and the ideas of independence and nationalism that have sprung up in the environment created by them brought about the processes of rebellion and separation from the Ottoman Empire, which had a multinational structure. As a matter of fact, with the effect of these ideas, the Greeks were also the ones nation who attempted to leave the Ottoman Empire. The Greeks, who had a very privileged position in the Ottoman nation system compared to other ethnic groups, and managed fairly, initiated a rebellion in 1821 in Eflak-Boğdan and Mora. This rebellion, after a while, transformed into a struggle for independence for Europe and was also supported by the European public opinion. The Greek uprising of 1821, at the same time, initiated a excruciating and painful process for the Muslims who make Mora the homeland and make it flourishing. Hunger and misery reaching unbearable dimensions among the Muslims who were kept under siege at castles during the rebellion became an ordinary part of daily life. Many of those who could not bear heavy conditions and surrendered were slaughtered ruthlessly. As a result of these massacres, there was a significant decrease in the Muslim population living on the Mora peninsula. The survivors of the massacre had to leave their places and dormitories. Many Mora Muslims migrated to the islands, to the coasts of Western Anatolia. The emigrants were welcomed within the framework of the principles of " hukuk-ı müsaferet and uhuvvet-i İslamiyet" in their new territory. With the help of the tenbihnameler sent to local administrators, the emigrants were attempted to be settled and the food and clothing needs of the immigrants were met and settled. With this study, the 1821 Mora Revolt, the Greek atrocities during the rebellion, the forced immigration of the Mora Muslims and their situation in the new settlement areas were revealed. In doing so, it was tried to evaluate the current literature related to the subject and to clarify the issue with new sources.

Keywords: 1821 Mora Rebellion, Greek Persecution, Mora Muslims, Forced Migration, Settlement.

GİRİŞ

Tam anlamıyla bir Avrupa yüzyılı olan XIX. yüzyılda değişiklik getiren büyük güçler, dünyayı tek bir faaliyet alanı haline getirip Endüstri Devrimi, Liberalizm, Milliyetçilik ve Emperyalizmin yarattığı etkiler doğrultusunda globalleşme sürecini tamamlarken, dünyanın paylaşılması konusunda da büyük bir yarış başlatmışlardır (Luraghi, 2000: 325). Buna karşılık XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti kademesindeki eğitim, ordu, mali ve siyasi dengelerin Avrupa’daki güç denge unsurlarının karşısında zayıflaması, Avrupa’nın “Doğu”² olarak tanımladığı Osmanlı Devleti için “*hasta adam*” nitelendirmesini de kaçınılmaz kılmıştır. Avrupa’nın yeni bir siyasi ivme kazandığı, Osmanlı’nın ise bu ivmenin gerisinde kaldığı dönemin en önemli mücadelesi, Avrupa’yı ve Anadolu’yu Türklerden arındırma projesi olarak bilinen *Doğu Sorunu/Şark Meselesi*³’dir. *Doğu Sorunu*, Batılı güçlerin Osmanlı’nın topraklarına el

² “Doğu/Şark”, Batı’nın Avrupa merkezci (Eurocentric) bakış açısıyla tanımladığı dünya sınırları içerisinde, Avrupa sınırının bittiği coğrafyada, Türkleri tanımlamak için kullanılan bir kavram olmuştur. Özşüer, 2018: 455.

³ Genel olarak Şark Meselesi, emperyalist politikalar izleyen büyük devletlerin (düvel-i muazzama) Osmanlı Devleti’nin başta Avrupa’daki kısmı olmak üzere özellikle Ortadoğu’ya ve diğer yerlere (Afrika) yayılmış geniş topraklarının paylaşımı, devletin hükümlanlık sahası üzerinde siyasi ve iktisadi tahakküm kurulması, bu arada Müslüman olmayan halkların durumlarının istismar edilmesi, bağımsızlık mücadelelerine maddi ve manevi destek verilmesi ve bunun, Avrupa -ve geç dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri- kamuoyunun kazanılması amacıyla yoğun bir anti-Türk propagandası halinde yürütülmesi anlamında, Osmanlı gücünün XVIII. yüzyıl başından itibaren kendini hissettiren gerilemesiyle beraber gelişen kendi aralarındaki şiddetli rekabetin geleneksel bir tanımlamasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Beydilli, 2010: 353. Hüner Tuncer’e göre “*Doğu Sorunu*”, “*Batılı Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik altında bulunan Hristiyan halkların Müslüman bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu’nun buyruğunda yaşamasını bir türlü kabul edememiş olmasının*” bir ifadesidir. Bkz. Tuncer, 2003: 9. Halil İnalcık, *Doğu Sorunu*’nu Osmanlı’nın güçsüzlüğünün anlaşılmasıyla Avrupa devletlerinin Osmanlı’yı paylaşım ittifakı olarak tanımlamakta ve şu ifadelerle yer vermektedir: “*Avrupa devletleri arasında ittifak, birleşme, koalisyon, konfederasyon girişimleri o zaman ortak savunma ihtiyacıyla gündeme geldi... XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Avrupa, Osmanlı karşısında ezici bir üstünlük kazanınca, Osmanlı ülkesini istila ve paylaşma konusu önem kazandı; paylaşmada rekabet bu kez Avrupa devletleri için ortak hareket etme ve uzlaşma politikasını gündeme getirdi; Böylece Avrupa için bir Şark Meselesi ortaya çıktı... Viyana Bozgunu sonrası savaşlar (1683-1699) Osmanlı’nın artık direnme gücünün tamamen yok olduğuna Avrupa’yı inandırdı ve şimdi bu devasa zengin ülkenin taksimi projeleri ele alındı.*” Bkz. İnalcık, 2010: 217. Şark Meselesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Driault, 2005; Saib, 2008; Anderson, 2010.

koyabilmek amacıyla aralarında yürüttükleri diplomasi düellosunun özeti ve özüne verilen addır (Tuncer, 2003: 14). Tarihi menşei eski olmasına karşın ilk defa 1815 *Viyana Kongresi*’nde siyasal bir terim olarak kullanılmış, Osmanlı Devleti’nin sona ermesine kadar da siyasal bir paylaşım projesi şeklinde varlığını korumuştur (Karal, 2011: 203-204).

Viyana Kongresi ile Avrupa’da kurulan denge, XIX. yüzyılda milliyetçilik akımının Avrupa merkezinin dışına çıkarak yayılmasına da olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki toprakları sayılan Balkanlar’da hızla yayılan bu milliyetçi tezahür, isyan süreçlerini ve etnik kökene dayalı ulus yapılanması ile Osmanlı Devleti’nden ayrılmalari da beraberinde getirmiştir (Özsüer, 2018: 456-457). Nitekim milliyetçi tezahürün etkisiyle Osmanlı’dan ayrılma girişiminde bulunan bir millet de Rum⁴lar olmuştur. Alınan önlemlere rağmen Rumlar’ın, Fransız devrimi fikirlerinden etkilenmeleri engellenememiştir. Bernard Lewis’in ifadesiyle; “*Hürriyet ağacından kesilen dal İslam toprağında kök sürmüştü. Hem acı hem tatlı meyveler verecekti.*” (Lewis, 1984: 74).

⁴ “Romalı, Roma’ya mensup” anlamındaki Romaio isminin Arapça’ya geçmiş şekli olan Rûm kelimesi, Arap-İslâm kaynaklarında Romalılar, Bizanslılar ve İslâm topraklarında yaşayan Rumlar için kullanılmıştır. Selçuklular ve Osmanlılar da Rum kelimesini hem coğrafi bir isim hem de bu coğrafyada yaşayanları nitelemek üzere kullanmışlardır. Meselâ Anadolu Selçukluları’na *Selâcika-i Rûm* denilmiştir. Osmanlılar’ın ilk döneminde Anadolu’da Müslüman-gayrimüslim herkes için Rûm/Rûmî isminin kullanıldığı görülmektedir. Anadolu’ya mülk-i Rûm, Osmanlı Devleti’nin Avrupa yakasındaki kısmına Rumeli, Osmanlı hükümdarlarına da Rum padişahı denilmiştir. Bizans’ın varlığına son veren Fâtih Sultan Mehmed diğer unvanları yanında Kayser-i Rûm unvanını almıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli hizmetleri görülen dinî-askerî dört zümre abdalân-ı Rûm, ahîyân-ı Rûm, bâciyân-ı Rûm ve gâziyân-ı Rûm adıyla kaydedilmiştir. Osmanlılar’da Rum kelimesi, tebaaları olan ve Grekçe konuşan Hristiyanları ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Bu anlamıyla Anadolu’da Türkler’in gelmesinden önce Doğu Roma hâkimiyeti altında Hristiyanlaşmış ve dilleri Grekçe/Yunanca’ya dönüşmüş yerli halkları nitelemiştir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Anadolu’da Osmanlı anlamındaki Rûmî tabiri tamamen ortadan kalkarken etnik bir grubu ifade eden Rum kelimesi yaygın biçimde kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Avcı, 2008: 222-225. M. Bayrak tarafından hazırlanan doktora tezinde, 1821 Mora isyanı dönemine ait tüm Osmanlı belge ve kaynaklarında, söz konusu halk için bölge ayırtetmeksizin Rum sözcüğü kullanıldığı belirtilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bayrak, 1999a. Palabıyık ve Bozkuş tarafından hazırlanan çalışmada ise, Osmanlıların, Yunan bağımsızlığına kadar Yunanlılar’ı tanımlamak için “Rum” kelimesini kullandıkları belirtilmiştir. Bkz. Palabıyık ve Bozkuş, 2011: 91.

1. Osmanlı Devleti’nde Rumlar ve 1821 Rum İsyanı

Rumlar, bugünkü Yunanistan coğrafyasında, özellikle Mora, Attika ve Tesalya’da yoğun olarak yaşamışlardır (Toprak, 2015: 2844). Osmanlı millet sistemi⁵ içerisinde diğer gayrimüslim unsurlara nazaran daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır (Karal, 2011: 107; Jelavich, 2009: 81). İslam hukukundaki zimmîlerle ilgili hükümler gereği can ve mal güvenlikleri temin edilmiş, din ve vicdan hürriyetlerine karışılmamış, İstedikleri gibi kilise açıp⁶ dini örgütlenmelerini geliştirebilmişlerdir (Açıkkaya, 2012: 178).⁷ Dil ve din hürriyetine sahip olmalarının yanı sıra toprak üzerinde mülkiyet hakları da bulunmuştur (Karal, 2011: 107; Jelavich, 2009: 81).

Rumlar, Batı ile sürekli temas halinde olmuşlardır. Nitekim kültür merkezleri İstanbul, Selanik, Adalar ve Osmanlı Devleti dışında Venedik, Viyana ile Odessa olmuştur. Osmanlı yönetimi, Rumların eğitim ve kültür hayatına hiçbir zaman müdahalede bulunmamıştır. Hatta XVII. yüzyıldan itibaren ticaretle zenginleşen Rumlar⁸, sadece Mora ve Epir’de değil, Karadeniz kıyılarında ve

⁵ Osmanlı sistemindeki “Millet” kelimesi klâsik İslâm literatüründeki anlamına uygun bir şekilde belirli bir sözü veya vahiy kitabını kabul eden topluluklar için kullanılmış ve bu sistemde her millet grubu kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalarak düzenlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında bulunan toplulukların din ya da mezhep esasına göre örgütlenip yönetilmesine “millet sistemi” denilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Eryılmaz, 1992; Küçük, 2014; Ortaylı, 2002.

⁶ Osmanlı Devleti’nde İslahat Fermanı’nın ilanına kadar İslam hukuku çerçevesinde yeni kilise, havra ve manastır yapımı teorik olarak yasaktır. Mevcut olanların aslına uygun şekilde tamir edilmesi veya yeniden inşası da sultanın onayına bağlıdır. Ayrıca, tamirat esnasında binanın genişletilmesi veya yükseltilmesi de şer’an yasaktır. Osmanlı kanunnâmeleri, fermanlar ve fetva literatüründe bu konuda bir esneklik olmamasına rağmen, uygulamadaki örneklerle bakıldığında, hem yeni kurulan şehirlerde, hem de sulhen veya anveten fethedilen pek çok şehirde yeni kilise ve havralar yapıldığı, keza kırsal kesimlerde, özellikle derbent köylerinde kiliseler, dağlık bölgelerde ise manastırlar dahi inşa edildiği görülmektedir. Bunların inşasına resmî izin verildiğine dair herhangi bir ferman ve yazılı bir kayıt da yoktur, ancak zaman içinde pek çoğunun meşrulaştığı anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılan örnek bir çalışma için bkz. Koyuncu, 2014: 35-87.

⁷ Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altına alıp tebaası haline getirdiği bütün din ve mezheplerin müntesiplerine karşı hoşgörü, eşit ve adâletli bir yaklaşım tarzı sergilemiştir. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin durumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan, 1983: 1138-1149; Ercan, 2001; Bozkurt, 1996.

⁸ Batılı tarihçilere göre XIX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Rum köylüsü, Batı Avrupa’daki köylüden daha güvenli ve bolluk içinde yaşamıştır. Yine kıyı kentlerde ve adalarda yaşayan, ticaret ve gemicilik yapan Rumlar, köylüye göre daha iyi yaşama imkânlarına sahip olmuşlardır. Bu imkânlar onlara, Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ellerine geçirmeleri fırsatını vermiş; zamanla önemini kaybetmiş olan Venedik Cumhuriyeti’nin Doğu Akdeniz’deki ticari konumlarını ele geçirmelerini sağlamıştır. Bkz. Turan-Gürbüz, 2006: 12; Karal, 2011: 107.

Batı Anadolu’da da çok sayıda okul açmışlardır (Toprak, 2015: 2844). Dolayısıyla, Sultan II. Mehmet’i memnuniyetle karşılamışlar⁹ ve devletin hemen hemen en rahat Hristiyan tebaası olma imtiyazına erişmişlerdir.

Rumlar, ticaret alanında da etkin bir şekilde rol almışlardır. *D’ohsson*, XVIII. yüzyılda Müslüman Türklerin yabancı ülkelere yerleşmesinin mevcut törelere ters düştüğünden dolayı, bunlar yerine Osmanlı tebaası olan Rum tacirlerin Venedik, Petersburg, Amsterdam gibi Avrupa’nın önemli merkezlerine yerleştiklerini ve Osmanlı’nın ticari faaliyetlerinde ön plana çıktıklarını belirtmiştir.¹⁰ Liman koruma, gözetleme, balık avlama, gemi onarımı gibi ticari ilişkilere zemin hazırlayıcı işlerde çalışmışlardır. İmparatorluk ürünlerinin yanında Güney Rusya’nın her türlü ürününü de Avrupa’ya taşımışlardır (Kartal, 2011: 107). Avrupa ile kurdukları bu ticaret ağı sayesinde Avrupa’da diaspora oluşturmayı da başarmışlardır. Avrupa’nın ve Rusya’nın özellikle bazı liman kentlerinde kümelenmişler, dernekler kurmuşlar ve çocuklarına Avrupa’da eğitim aldirmışlardır. Nitekim ileride bahsedilecek olan *Filiki Etery*’nin¹¹, ayaklanmanın başlamasından yedi yıl önce Rusya’nın bir liman kenti olan Odesa’da kurulmuş olması da tesadüf değildir (Ortaylı, 2013: 57, 92-93).

XVIII. yüzyılda Osmanlı’nın iki büyük düşmanı olan Rusya ve Avusturya, fırsat buldukça ayrı ayrı veya birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun içten çökmesini hızlandırmak için çalışmışlar ve bu maksatla da Rumlar arasında milliyetçilik düşüncesini yaymışlardır (Kartal, 2011: 108-109). Pan-Slavist bir politika takip etmekte olan Rusya, Doğu Roma’yı ihya ederek Ortodoks Hristiyanların hamisi durumuna gelmeyi amaçlamıştır.¹² Nitekim 1768-1774

Ayrıca, sadece cizye vergisi ödeyip askerlikten muaf tutulmamaları da zengin hale gelmelerinde etkili olmuştur. Bu şekilde ekonomik faaliyetlerini kesintisiz sürdürebilmişlerdir.

⁹ Sonyel, 1988: 107. Nitekim Karlofça Antlaşması ile Mora Venediklilerin eline geçince bura halkı, bu devletin ağır vergilerinden, sert idaresinden, vicdan hürriyeti tanımayan dini politikasından nefret etmiş, eski idareyi aramış ve Pasarofça Antlaşması ile tekrar Osmanlı tebaası haline gelmeyi sevinçle karşılamıştır. Bkz. Sertoğlu, 2011: 2877. 1855-1857 yılları arasında Fransa’nın Atina elçiliği görevinde bulunan *La Gorce*, Yunanistan’ın ancak Osmanlı hâkimiyeti altında refaha kavuştuğunu ve Yunanlıların hiçbir zaman kendi aralarında bile Türkler kadar hoşgörüli yöneticiler bulamamış olduklarını anlatmaktadır. Bkz. *La Gorce*, 1986: 397.

¹⁰ XVIII. yüzyıl Osmanlı toplum yapısına dair bir gözlem için bkz. *D’ohsson*, 1992.

¹¹ Cemiyetle ilgili detaylı bilgi için bkz. Günay, 2005: 263-287.

¹² Yusuf Akçura, Rusya’nın bilinen hedeflerini sıralarken şu ifadelerle yer vermiştir: “*Rusya, balkanları geniş imparatorluğuna ilhak ile, şimal ve cenup Slavlarını birleştirecek, böylece Ayasofya kubbesine haç dikerek Ortodoksluğun meydana geldiği beşiği, yani Rusların dinlerinin çıktığı yeri, Mescid-i Kamame’yi (Hz. İsa’nın gömülü olduğu iddia olunan kabir üzerine inşa edilen ibadet mekânı) idareleri altına alarak Hristiyanlığın membaını memleketinden sayılır*

Osmanlı-Rus Harbi sırasında bir aralık Mora ve Yunan Adaları'nda milliyetçilik kışkırtmaları yapan Ruslar, harp sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na; *diledikleri yerlerde konsolosluklar açmak, İstanbul'da bir Rus kilisesi kurmak ve Ortodoks tebaa lehinde Osmanlı nezdinde teşebbüslerde bulunmak* gibi maddeler koydurarak milliyetçilik propagandasına devam etmeyi amaçlamıştır. Hatta 1787 yılında Avusturya ile müttefik olarak Osmanlı İmparatorluğu'na açtığı harbin esasını da Eski Bizans İmparatorluğu'nu kurmak gayesini taşıyan “*Grek Projesi*” teşkil etmiştir (Karal, 2011:108-109).

Fransız İhtilâli'nin ortaya attığı “*İnsan Hakları Beyannamesi*”, Napolyon'un Yedi Yunan Adası'na yerleştikten sonra Rumlar arasında yaptığı kışkırtmalar¹³, 1799-1805 yılları arasında bu adalarda Fransızlar yerine geçen Ruslar'ın aynı manada yaptıkları telkinler Rumların Osmanlı aleyhine ayaklanmalarında büyük tesir göstermiş ve egemenlik fikri Rum aydınları tarafından işlenmeye başlamıştır (Karal, 2011: 109).

Filiki Eterya cemiyeti, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumların bağımsızlığını sağlamak amacıyla gizli çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalarını daha geniş alanlara kaydırabilmek için de her türlü araçtan faydalanmış, siyasi ve ekonomik açıdan güçlü olan kişileri üye olarak kaydetmiştir.¹⁴ Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesinin fiili olarak başlamasından önce, bu cemiyetin birçok şubesi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde açılmıştır (Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, 1315: 69-70).¹⁵ Cemiyet, kültür, eğitim ve siyasi propaganda alanlarında faaliyet göstermiş, bağımsızlık düşüncesinin oluşmasında önemli bir misyon yüklenmiştir (Ortaylı, 2013: 92-93).

Kısa bir süre içerisinde Eflak-Boğdan ve Mora'da yayılacak olan Rum isyanı, bir süre sonra Avrupa'nın gözünde bağımsızlık mücadelesine dönüşecektir (Özkaya, 1986: 114-130). Bu isyan hareketi, Osmanlı İmparatorluğu içinde meydana gelen milliyetçi isyanlar içinde en planlı ve en

kılacak ve bu suretle, hemen hepsi fazlasıyla dindar tebaasının kalp ile diledikleri en yüksek bir emellerini, dini ve ruhi bir emeli gerçekleştirecektir.” Akçura, 1976: 29.

¹³ Napolyon, Yedi Ada'nın yönetiminden sorumlu olan General Centili'ye şu talimatı vermiştir; “*Halkı teshir için elinizden geleni yapın. Eğer halk istiklâl meyyl ise istiklâl arzusunu körükleyin.*” Bkz. Karal, 1937: 112.

¹⁴ Rum ayaklanmasının en ünlü kişilerinden biri olan ve sonradan Yunan devlet başkanlığına bile seçilen Korfu'lu Capo d'Istria, Rusya'nın delegesi olarak katıldığı Viyana Kongresi'nde, Odessa'daki *Filiki Eterya* için para yardımı toplamayı başarmıştır. Bkz. Üçok, 1978: 66.

¹⁵ Örgütün kolları 1818 yılı Ekim ayında Kıbrıs'a kadar uzanmıştır. O tarihte *Eterya*'nın Mısır ve Kıbrıs gizli ajanı, Metsovolu Dimitrios İpatros, Kıbrıs'a giderek başpiskopos Kiprianos'u örgüte üye kaydetmiş ve ondan maddi manevi yardım sözü almıştır. S. Sonyel, 1988: 109.

sürekli olarak tabir edilmiştir. Hiçbir ayaklanmanın daha önce bu kadar ince ayrıntısına kadar düşünülmeyeceği, hiçbir ayaklanmadan önce böyle bir hazırlık yapılmadığı belirtilmiştir (Üçok, 1978: 65). Nitekim Ortodoks kilisesinin hiyerarşisinden ileri gelen örgütlendirme yeteneğiyle, Rum armatörlerin altı yüzü aşkın ticaret gemisindeki beş bini aşkın top, ayaklanmanın küçümsenmeyecek bir güce sahip olduğunu göstermektedir (Ortaylı, 2013: 57).

Rum isyanının genel başkanı *Aleksandr İpsilanti*'dir. Filiki Eterya cemiyetinin üyeleri isyanın Mora'dan başlamasını istedikleri halde *İpsilanti*, Eflak-Boğdan'da harekete geçilmesini uygun görmüştür. Bu suretle Rusya'nın yardımını sağlamayı ve isyan hareketine Rumenleri, Sırları ve Bulgarları da katmayı hedeflemiştir. Bu maksatla *İpsilanti*, 3.000 kişilik bir kuvvet ile Yaş üzerine yürümüş ve bu şehre girmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı birlikleri *İpsilanti*'nin topladığı kuvveti dağıtmışlardır. *İpsilanti*, Avusturya'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak bu isyanın bastırılması sırasında bu sefer de Mora'da Rumlar başkaldırmışlardır (Kara, 2011: 112).

Aleksandr İpsilanti'nin kardeşi *Dimitri İpsilanti*'nin önderliğini yaptığı Mora isyanı karşısında II. Mahmut, 22 Şubat 1822'de bir Meşveret toplamış ve bu toplantıda ayaklanmanın bastırılması için alınacak tedbirler görüşülmüştür. Aynı zamanda *Halet Efendi*'nin entrikaları sonucu *Tepedelenli Ali Paşa*'nın ortadan kaldırılması gündeme gelmiştir. Tepedelenli'ye karşı gönderilen Hurşit Paşa, görevini kısa sürede yerine getirmiş ve Tepedelenli'yi ortadan kaldırmıştır. Mora isyanını bastırmak üzere de Yusuf Paşa gönderilmiştir. Mora'ya ulaşan Yusuf Paşa, Patras'ı ele geçirmiş ve isyancıları cezalandırmıştır (Üçok, 1978: 67).

Yusuf Paşa, Mora isyanını bastırmada başarılı olmuş, fakat isyanı sona erdirememiştir. Bu nedenle ayaklanma gittikçe daha şiddetli bir hal almaya başlamıştır. Kendi kuvvetleri ile ayaklanmayı bastıramayacağını anlayan II. Mahmut, Mısır Valisi *Mehmet Ali Paşa*'dan yardım istemeye karar vermiştir (Üçok, 1978: 68). Mehmet Ali Paşa, İsyanı bastırması karşılığında Mora ve Girit valiliklerini istemiştir (Edouard Driault, 2005: 161; Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: II, 1309: 94; Kara, 2011: 115). Bu talebinin kabul edilmesinden sonra Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, 54 parçalık bir filo ile bindirilmiş 16.000 kişilik bir kuvvetin başında, 1825 ilkbaharında Mora'ya çıkmış ve kısa bir süre içinde bütün ayaklanmayı bastırarak Yunanlıların en kuvvetli ve en önemli kalesi olan Misolongi'yi ele geçirmiştir (23 Nisan 1826) (Üçok, 1978: 68).

İsyancıların üstünlüklerini kaybetmesiyle birlikte bölgedeki hesapları alt üst olan Rusya, Rumların lehine bazı önlemler alınmasına ilişkin İngiltere

nezdinde bulunduğu girişimlerine olumlu yanıt alınca, iki taraf arasında 4 Nisan 1826 tarihinde *Petersburg Protokolü* imzalanmıştır (Matthew Smith Anderson, 2010: 83-84). Bu protokolde Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti'ne vergiyle bağlı özerk bir devlet olması ve Türklerin Mora'yı tahliye etmesi öngörülmüştür.¹⁶ Böylece İngiltere ve Rusya, Yunan devletinin kurulması için ilk adımı atmıştır. Alınan kararlar Avusturya, Prusya ve Fransa'ya da bildirilmiştir. Bunlardan Avusturya ve Prusya protokolü reddetmiştir. Fransa ise Avrupa'da kendisine karşı kurulan ittifakı yıkmak için protokolü kabul etmiş ve Yunan devletinin kurulması için başlatılan sürece ortak olmuştur (Uçarol, 1989: 260).

Petersburg Protokolü'nün kabul edildiği dönemde Rusya ile Fransa arasında bir yakınlaşmanın başlaması, Rum isyanı ile ilgili yeni gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yakınlaşmanın yeni kurulacak Yunan devleti üzerindeki kontrolünün kaybolmasına sebebiyet vermesinden endişelenen İngiltere, Rusya ve Fransa ile antlaşma yapmak için birtakım girişimlerde bulunmuştur (Uçarol, 1989: 260). Bunun sonuç vermesi üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya Londra'da bir araya gelerek 6 Temmuz 1827 tarihinde *Londra Protokolü*'nü imzalamışlardır (Sezer, 1999: 92). Buna göre, İngiltere ve Rusya arasında 4 Nisan 1826'da yapılan *Petersburg Protokolü*'nün öngördüğü Yunanistan'ı bağımsız bir devlet haline getirme üzerinde uzlaşmıştır (Bayrak, 1999b: 78). Devletler, Osmanlı Devleti'nin *Londra Protokolü*'nü kabul etmemesi halinde Yunanlı muharıplara yardım etme kararı almışlardır (Uçarol, 1989: 260).

Osmanlı Devleti'nin, içişlerine müdahale edildiği gerekçesiyle *Londra Protokolü*'nü reddetmesi üzerine 20 Ekim 1827'de Navarin'de Rus, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinden oluşan müttefik donanma, Osmanlı-Mısır donanmasını imha etmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, Cilt: I, 1999: 65). Denizcilik tarihimizde "*Navarin Faciası*"¹⁷ adıyla anılan bu haksız ve hukuksuz saldırı, Osmanlı Devleti tarafından protesto edilmiş ve batırılan gemiler için tazminat istenmiştir. Ancak bu istek kabul görmemiştir (Gökbilgin, 1983: 333; Bostan, 2006: 443). Bu durum, taraflar arasındaki ilişkilerin kopmasına neden olmuştur. İngiltere, İbrahim Paşa'nın Mora'daki kuvvetlerini Mısır'a geri çekmesi için Mora'ya gemiler göndermiştir. Fransızlar da 30.000 kişilik bir kuvvetle Mora'yı geçici olarak işgal etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kötü durumundan faydalanmak isteyen Rusya ise, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Rusya,

¹⁶ Jorga, 2009: 262. "Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu'na vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline getirilecek ve bütün Türkler Yunanistan'dan çıkartılacak" şeklinde bir madde yer almıştır. Bkz. Hülâgü, 2004: 324.

¹⁷ Osmanlı donanması Navarin baskınında 3,5 saatlik bir zaman diliminde 57 gemi ve 8.000 asker zayı etmiştir. Bkz. Danişmend, Cilt: IV, 1972. Navarin baskını hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Kurtoğlu, 1944.

Londra Protokolü'nü kabul ettirmek için Türklere savaş açtığına dair verdiği teminatla İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın tarafsızlığını sağlamıştır (Karal, 2011: 118-119). Türk birliklerinin Rus ordusu karşısında tutunamaması üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmış ve 14 Eylül 1829'da *Edirne Antlaşması*¹⁸ imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Yunan Devleti'nin kurulmasını öngören *Londra Protokolü*'nü de kabul etmiştir (Uçarol, 1989: 381).

Osmanlı Devleti tarafından 24 Nisan 1830'da kabul edilmiş olan *Londra Protokolü* ile Yunanistan'a bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Örneğin, protokolün birinci maddesinde: “*Yunanistan bağımsız olacak ve tam bir bağımsızlığa mahsus olan her türlü siyasi, mülkî ve ticarî haklardan müstefit olacaktır*” (Hülagü, 2004: 325) ibaresi yer almıştır. Dolayısıyla 1897 Türk-Yunan Savaşı'na kadar geçerli olacak olan sadece bu ibareyle Yunanistan'a, bağımsızlığının yanında kalkınma ve gelişme imkânı da sağlanmıştır.

1821 Rum İsyanı, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin diplomatik hizmetlerinin geçici olarak kaldırılmasına da yol açmıştır. 1821 Rum İsyanı'nı Divan, Donanma Tercümanlıkları ile Eflak-Boğdan voyvodalıkları yapmış bulunan bazı Fenerlilerin desteklemesi, Divan-ı Hümayun Tercümanlığı hizmetinde önemli değişikliklere sebebiyet vermiştir. İsyânla birlikte Osmanlı Devleti hizmetindeki Rum Divan-ı Hümayun tercümanlarına devletin güveni kalmadığından devlet hizmetinde Rumların kullanılmamasına karar verilmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XII, 1309: 43).

2. 1821 Mora İsyânı ve Rum Mezâlimi

Akdeniz ve çevresindeki adalar hakkında önemli bilgiler veren seyyah Evliya Çelebi, Mora ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir:

“*Mora Adası: Dört tarafı denizdir. Ancak Gördüs adlı kalesi tarafında bir denizden bir denize 8 bin adım karadır. Daha önce eskinin kralları onu kesip*

¹⁸ Edirne Antlaşması maddeleri için bkz. *Muâhedât Mecmuası*, Cilt: IV, 2008: 70-80; Edirne Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Kaynarca Antlaşması'ndan sonra imzaladığı en ağır antlaşmadır. Her ne kadar Ruslar harp neticesinde aldıkları toprakları bu antlaşma ile boşaltmayı kabul ettilerse de Tuna'nın ağzındaki adalarda kalmakla bu nehrin kontrolünü; Poti, Anapa ve Ahıska'yı ellerinde bulundurmakla da Doğu Anadolu'nun kontrolünü sağlayacak yerler kazanmıştır. Osmanlı Devleti, Eflak-Boğdan'a ve Sırbistan'a tanıdığı haklarla bu yerlerin geniş ölçüde muhtarlıklarını tanımış, kabul ettiği harp tazminatı ile de ekonomisini uzun süre kalcındıramayacak bir durumun ortaya çıktığına şahit olmuştur. Antlaşmanın ağırlık noktasını ise bağımsız bir Yunan devletinin kurulması teşkil etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Turan, 1951: 111-151.

denizi akıtıp Mora Adası olmuş. Ama zamanla çukuru olup kara olmuştur. Ama yine 759 mil ada sayılır. Ve 18 Kakhaha gibi kalesi ve 70 limanı var, geniş bir adadır. Önce Fatih, sonra Bayezid-ı Veli yarısını fethetmiş ve üçüncü olarak Süleyman Han fethi tamamlamıştır.” (Evliya Çelebi, 2011: 283).

Hexamilia (6 mil) adlı dar bir berzahla Yunanistan anakarasına bağlanan yarımadaının yüzölçümü 21.480 km²'dir. Antik dönemde *Peloponnesos* olarak adlandırılan yarımada Corinth, Sparta, Mantinea, Megalopolis ve olimpiyat oyunlarının anavatanı olan Olympia gibi tarihi şehirleri barındıran eski Yunan merkezidir. Geç Ortaçağ döneminde kültürel bakımdan parlak başşehri Mistra (Mezistre) olmak üzere kısmen Bizans Mora Despotluğu'nun idaresine girmiş, bazı kasabaları Frank (Fransız/İtalyan) yönetiminde kalırken önemli limanlarına Venedikliler hâkim olmuştur (Kiel-Alexander, 2005: 280).

Mora yarımadası, Trakya ve Balkanlarda hâkimiyet kurmaya çalışan Osmanlıların stratejik gerekçelerle hedef haline getirdikleri yerler arasında önde gelen bir özellik göstermiştir (L. Kayapınar, 1999: 222-223). Osmanlılar, Mora yarımadasını aşamalı Osmanlı fetih metotlarına uygun olarak fethetmişlerdir. Bu aşamalar; bölgeyi tanıma, fethedilecek bölgenin siyasi güçleriyle ittifak oluşturma, yine bu siyasi güçleri vassal konuma getirme ve bölgeyi Osmanlı topraklarına ilhak etme ve tımar sisteminin uygulama sistemini kapsamaktadır.¹⁹ 1387'den 1460 yılına kadar serdarlar komutasında on, II. Murat komutasında bir ve Fatih Sultan Mehmet komutasında iki olmak üzere Mora'ya toplamda on üç sefer düzenlemiş ve bu sayede yarımadaının büyük bölümünü ele geçirmişlerdir (L. Kayapınar, 1999: 222-223).²⁰ Yarımada, Osmanlı Devleti idaresinde (1460-1829) çok defa mütevazı bir ekonomik ve kültürel gelişmeye sahne olmuştur. XVII. yüzyılda Müslüman nüfusu ve özellikle camileri, medreseleri, hamamlarıyla bu kültürün bir parçası olarak ön plana çıkan Tripoliçe (*Trablca/Tripolis*), *Balya Badra (Patras)*²¹, *Anabolu/Anapoli (Nauplion)* ve diğer bazı şehirleri İslam kültürünün önemli merkezleri haline gelmiştir (Kiel-Alexander, 2005: 280).

Osmanlı Devleti'nin kontrolü hiçbir zaman ele geçiremediği yarımadada yönetim boşluğu ve Rumlara sunulan özerk yaşam, zamanla birçok başka etken ile birleşerek yerli halkın, yönetimi ele geçirme ve bağımsız yaşama isteklerini

¹⁹ Mora'nın Osmanlı Devleti tarafından fethinin aşamaları için bkz. L. Kayapınar, 2006: ss. 3-22.

²⁰ Fatih Sultan Mehmet, Mora'ya 1458 ve 1460 yıllarında sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin ayrıntılı olarak gelişimi hakkında bkz. Zinkeisen, 2011: 127-175. Mora'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından sonra idari taksimatın uygulanması konusunda detaylı bilgi için bkz. L. Kayapınar, 1999: 237-242.

²¹ Osmanlı döneminde Mora'da bir sahil şehri olan *Balya Badra/Patra (1460-1715)* ile ilgili yapılan bir çalışma için bkz. A. Kayapınar, 2015: 67-93.

arttırmıştır. Genellikle Rumeli'deki, Mora'daki ve adalardaki Rumlar kendilerine has çıkarları ve amaçları olan ayrı gruplar oluşturmaya başlamışlardır (Bayrak, 1999a: 30).

XIX. yüzyıl başlarına kadar ulusal bilinçlenme yönünde büyük yol kat eden Rumlar, Eflâk-Boğdan'daki başarısız ayaklanma girişiminden sonra, ayaklanmaya en uygun yer olarak Mora Yarımadası'nı görmüşlerdir. Mora'daki ayaklanmanın asıl çıkış nedeni ise Yunan ticaret ve gemi burjuvazisinin içine düştüğü krizdir. Ayaklanmaya ilk katılanlar; ticaret gemilerinin savaş gemisine dönüştüren armatörler, Moralı cemaat liderleri, dağlarda eşkıyalık yapan kleftler, yoksul köylüler, köy papazları, Hristiyan çiftlik sahipleri ve cumhuriyetçi aydınlar olmuştur (Kutlu, 2007: 51-52).

Asi Rumlar, her yerde ansızın Müslümanlar üzerine saldırarak onları öldürme ve saldırılarda başarısız olurlarsa da suçu Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın üzerine atma konusunda aralarında anlaşmışlardır (Toprak, 2015: 2848). Nitekim Mora'da isyanlar başladığında bölgede Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı da söz konusudur (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 43-46). Bu isyan nedeniyle Osmanlı ordusu Balkanların batı kısmında yer almış ve bu olaya odaklanmıştır. Bu durum da Rum isyancı grupları için aynı zamanda bir fırsatı teşkil etmiştir. Mora'da bir isyanın organizasyonu için oldukça elverişli bir ortamı yaratmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 51; Jelavich, 2009: 241).²²

Rum halkı kışkırtmak amacıyla Mora'nın kasaba ve köylere papazlar gönderilmiştir (Toprak, 2015: 2848). Yedi Ada'da ve diğer adalardaki kaçak Rumlar, Mora'ya toplanarak Mora'nın her tarafında isyan çıkarmaya başlamışlardır (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 53). Özellikle Aleksander İpsilanti'nin kardeşi Demetrios İpsilanti ve Prens Kantakuzen Mora'ya giderek Moralı Rumları kışkırtmışlardır. Hatta Mart 1821 tarihinde, Filiki Eterya Cemiyeti'nin bayrağını açarak Rumları isyana çağırmışlardır (Edouard Driault, 2005: 154). Bu çağrıdan sonra Mora'da Rum asilerin saldırılarına maruz kalan Mizistre, Levendar, Fenar ve Bardine halkı Trapoliçe'ye; Endruse ve Nişter halkı Koron, Modon ve Anavarin'e; Gaston halkı da Lale Kalesi'ne sığınmıştır.

²²1788'de Yanya valiliği görevine getirilen Tepedelenli Ali Paşa, Mora ve nüfuzu altındaki bölgede Rumları sıkı bir kontrol altında tutmuştur. Rumların bölgede isyan hazırlığında olduğunu öğrenince durumu padişah II. Mahmut'a bildirmiştir. Fakat Tepedelenli Ali Paşa ile II. Mahmut'un mühürdarı olan Halet Efendi arasındaki uyumsuzluk sebebiyle Halet Efendi'nin çevirdiği entrikalar padişahın gelen haberlere itibar etmemesine neden olmuş ve bunun neticesinde padişah bazı nedenlerden dolayı onu cezalandırmak istemiştir. Bunun üzerine padişah valinin üzerine Hurşit Paşa'yı göndererek idam ettirmiş ve bölgede doğan bu otorite boşluğu Rumların isyanı için gerekli ortamı sağlamıştır. Bkz. Finkel, 2007: 382-383.

Vistice’de ise 400 kadar Müslüman öldürülmüştür (A. Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 53-54).

Mora yarımadasındaki Rumlar, 12 Şubat 1821 tarihinde Patros Kalesi’ni kuşatarak ayaklanmayı başlatmıştır (Yoğurtçuoğlu, 1999: 108-128). Mart 1821 tarihinde yerel liderler tarafından yönetilen küçük asi gruplar Türklere saldırmaya başlamıştır. 2 Nisan 1821’de Manya’da tam bir isyan çıkmıştır (Jelavich, 2009: 241). 6 Nisan 1821 (eski Yunan takvimine göre 22 Mart 1821) tarihinde ise, Kalamata bölgesi yakınlarındaki Aghia Lavra Manastırı’nda Piskopos olan Arsevek Germanos, Kalavrita Kalesi’ne bağımsızlık bayrağını çekmiş ve isyanı ilan etmiştir (Jelavich, 2009: 241-242; Bayrak, 1999b: 70).²³ Bir şarkının “*Hiçbir Türk kalmayacak; ne Mora’da ne Dünya’da...*” sözleri ağızdan ağza dolaşarak bir toptan yok etme savaşının başladığı ilan edilmiştir (Phillips, 1897: 48). Nitekim asiler bu sözlere riayet ederek tüm Türk ve öteki Müslümanları yok etmeye başlamıştır. İsyen, rahiplerin faaliyetleriyle Nisan ayının ilk haftasında bütün Mora’ya (Sonyel, 1988: 110), birer savaş gemisi haline getirilen Rum ticaret tekneleri vasıtasıyla da kısa sürede adalara yayılmıştır (Kütükoğlu, 1986: 133).

Piskoposlar, etkili oldukları her yerde asi Rumları, “*dinsiz Müslümanları yok etmeye*” kışkırtmıştır (Sonyel, 1988: 110). İngiliz yazar Clair’a göre, “*Rumlar arasındaki bu vahşice öç alma iştiağı, çok geçmeden katletme zevkine dönüşmüştür.*” (Clair, 1972: 12; Sonyel, 1988: 110). David Howarth adlı İngiliz yazar ise, “*Rumlar bu cinayetleri işlerken herhangi bir neden aramamıştır. Kan dökme şehvetine kapıldıkları için öldürmüşlerdir*” (Howarth, 1976: 28; Sonyel, 1988: 110) demektedir. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* adlı eserinde, Mora’da Rumların Müslümanlara karşı genel bir yok etme politikası içinde olduklarına vurgu yaparak ayaklanmanın milliyetçi sloganını Piskopos Germanos’un ağzından dökülen; “*Hristiyanlara huzur! Konsoloslara saygı! Türklere ölüm!*” söyleminin temsil ettiğini belirtmektedir (McCarthy, 2012: 9-10).

Mora yarımadasında yaşayan 150.000 civarındaki Hristiyan nüfusun²⁴ en az 40.000 kadarı savaşabilecek durumda iken Müslüman nüfusun ancak 12.000’i savaşabilecek durumdadır (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 52). Sonyel, 1821 Mart ayında Mora’da tahmini 50.000’e yakın Müslümanın yaşadığını, bir ay sonra Rumlar Paskalyalarını kutlarken Mora’da tek bir Müslümanın dahi

²³ Bu tarih aynı zamanda isyanın başlangıç tarihi olarak kabul edilmiştir. Jelavich, 2009: 242.

²⁴ Yusuf, *Mora Vak’asına Dair Tarihçe*, Yazma Eser, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi Tarih Tasnifi, Yazma Eser No: 564, Varak: 2b. (Moralı Ahmed Paşazâde Mîr Yusuf Bey, *Mora Vak’asına Dair Tarihçe* adlı eseri kendi müşahedeleriyle Esad Tarihi’ndeki bilgilerden istifade ederek yazmıştır. Bkz. Afyoncu, 2003:168.

kalmadığını belirtmektedir. Aralarından çok az sayıda kişi kaçabilmiş, kaçamayanlar ise Rumlar tarafından öldürülmüştür (Sonyel, 1988: 111). Tarihçi *Dakin*'e göre bu dönemde Mora yarımadasında 40.000 Müslüman öldürülmüştür (Castellan, 1995: 272). *Barbara Jelavich*'e göre ise, Mora'da yaşayan 40.000 Müslüman'dan 15.000'i öldürülmüştür. Yaşayanlardan bir kısmı isyanın sonuna kadar korunan sur içindeki kasabalara kaçmıştır (Jelavich, 2009: 241-242). Yunan ihtilalinin tarihini yazmış olan *George Finlay*, 10-15.000 Türk'ün öldürüldüğünü yazmaktadır.²⁵ Ahmed Lütü Efendi ise, isyanın daha ilk günlerinde Mora'da en az 35 bin Türk'ün katledildiğini yazmıştır (Ahmed Lütü Efendi, Cilt: II-III, 1999: 543).

Yaşanan katliam olaylarıyla ilgili olarak *Clair*; “Yunanistan’ın Türkleri pek az iz bıraktılar. 1821 yılı ilkbaharında ani olarak, tümüyle ve dünyanın haberi olmadan yok edildiler” (Clair, 1972: 1; Sonyel, 1988: 111) demiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: “20.000’i aşkın Türk erkek, kadın ve çocuk birkaç hafta süren boğazlamalar sırasında Rum komşuları tarafından katledildiler. Çiftliklerde veya tecrit edilmiş toplumlar halinde yaşayan Türk aileler kısa bir sürede öldürüldüler; yakılan evleri cesetlerinin üzerine yıkıldı. Olaylar başlayınca evlerini bırakarak en yakındaki kente sığınmaya çalışanlar da Rum asiler tarafından yollarda öldürüldüler.” (Clair, 1972: 1; Sonyel, 1988: 111).

Rum isyanının tarihini yazmış olan *W. Alison Phillips*, isyan sırasında yaşanan olaylara ve Türklere yönelik uygulanan katliama dair şu ifadelere yer vermiştir:

“...Nisan ayında isyan yaygınlaşmıştı. Sanki bir yerden işaret almış gibi köylüler aniden her tarafa ayaklandılar ve ellerine geçirdikleri tüm Türkleri çocuk, kadın, erkek ayırt etmeden katlettiler... Ağzından ağıza dolaşan “Mora’da hiç Türk kalmayın, hatta tüm dünyadan silinsinler” şarkısı, bir yok etme savaşının başlangıcını haber verdi. Mora’daki Müslüman sayısının 25 bin olduğu sanılıyordu. İsyan başlangıcından sonraki üç hafta içinde, şehirlere kaçan birkaç kişi haricinde hiç Müslüman kalmamıştı...” (Şimşir, 2017: 30).

Mora isyanının süratle genişlemesi karşısında şehir ve kasabalarda bulunan Müslüman halk ile askerler kalelere sığınarak kapanmaya mecbur kalmıştır. Dışardan gelecek yardımı beklemeye başlamışlardır. Fakat yardım yetişmeyince

²⁵ Her zaman Yunan medeniyetine büyük ilgi duyan *George Finlay*, büyük bir Yunan tarihi kaleme almıştır. Lord Byron’un Yunanlar hakkında yazdığı şiirlerinden de etkilenerek Kasım 1823’te Kafelonya’ya geçmiş ve Yunan isyanına katılmıştır. 13 Aralık’ta da Atina’ya geçerek isyana destek vermeye devam etmiştir. Bilgi için bkz. Clair, 1972: 140. *George Finlay*’ın eseri için bkz. Finlay, 1861.

bir süre sonra tüm kaleler zahiresizlik ve susuzluk yüzünden teslim olmuştur (Yoğurtcuoğlu, 1999: 108-128; Sertoğlu, 2011: 2879). Kendilerine verilen güvencelere rağmen çocuk, erkek kadın, yaşlı genç toptan katledilmişlerdir (Şimşir, 2017: 31).

1821 Nisanı'nda Mora'nın kırsal alanlarında dağınık halde yaşayan ve tarımla uğraşan 20 bin Türk'ün tamamına yakını katledilmiştir. İleriki yıllarda pek çok yaşlı Yunanlı, *“işte şurada Ali Ağa'nın pyrgos'u, kulesi (konağı) vardı; burada hem onu, hem eşlerini ve hizmetkârlarını öldürdük”* gibi sözler sarf ederek bir zamanlar Ali Ağa'nın olan tarlaları sürmeye gitmiştir (Yılmaz, 2011: 14). 1821 isyanı boyunca Mora'da açlık ve ölüm günlük yaşamın doğal bir parçası haline gelmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XII, 1309: 239).

İsyanın ilk günlerinden itibaren Benefşe (Monev Vasia) Kalesi Müslümanları kuşatma altına alınmıştır. Deniz yolu isyancılar tarafından tutulduğu için buraya takviye imkânı kalmamıştır. Yardım alamayan kuşatma altındaki Türkler çok zor duruma düşmüştür. Kalede dayanılmaz bir açlık baş göstermiştir. Bu duruma daha fazla direnmeyen kale halkı, 5 Ağustos 1821'de İpsilanti'nin emrindeki Rumlara teslim olmuştur. Teslim şartları gereği 600 Türk'ün Anadolu sahiline götürülmesi gerekirken, Suluca Adası'na ait teknelere bindirilmişlerdir. Bu Türklerin çoğu asilere teslim oldukları halde vahşice katledilmiştir. Kalanlardan bazıları bütün varlıkları gasp edildikten sonra Akdeniz'de Girit'e yakın Kaşot Adası'na terk edilmiştir (Örenç, 2011: 12-13; Sonyel, 1988: 113). Aynı şekilde birçok Türk'ün yaşadığı Navarin Kalesi de Rum isyancılar tarafından kuşatılmıştır. Bu kale de uzun süre direnmiş ise de yardım gelmeyince teslim kararı alınmıştır (19 Ağustos 1821). Buradaki Türklerin de Anadolu kıyılarına götürülmesi şartı yerine getirilmemiş ve kadın ve çocuklar dâhil tamamı öldürülmüştür (Örenç, 2011: 12-13).²⁶

Rumlar, yönetim merkezi Tripoliçe'yi ele geçirerek önemli bir stratejik üstünlük kazanmak istemişlerdir. Tarihin en büyük katliamlarından birinin eşiğinde olan Tripoliçe şehri, 5 ay boyunca 50–60 bin Rum tarafından aralıksız kuşatılmıştır (Örenç, 2011: 13-14). Kuşatma başladıktan bir müddet sonra kaleye yardım için gelen Bayram Paşa, Rum isyancılar karşısında yenilgiye uğramış ve 7 Eylül 1821'de çekilmiştir. Bu gelişmeden sonra şehirde erzak sıkıntısı hat safhaya ulaşmıştır. Bu durumda isyancılarla teslim şartlarının görüşülmesi

²⁶ Sonyel'in tespitlerine göre 2.000 ilâ 3.000 Müslüman öldürülmüş, Türk kadınları çıplatarak üzerleri aranmış, kurtulmak isteyen bazı kadınlar suda vurularak öldürülmüş, Müslüman çocuklar denize atılarak boğdurulmuş, yavrular ise annelerinden koparılıp kayalara atılarak canlarına kıyılmıştır. Yarı çıplak ve korku içinde tutulan Müslüman kızlar daha sonra fahişe olarak satılığa çıkarılmıştır. Bkz. Sonyel, 1988: 113.

kararlaştırılmıştır.²⁷ Rumlar, kaledeki Türklerin İzmir'e nakledilmeleri karşılığında 5 milyon kuruş bedel istemiştir. Bu nedenle müzakereler uzamıştır (Jorga, 2009: 270). Fakat sonunda anlaşmaya varılmış ve Tripoliçe'deki Türklerin önce Guston İskeleyi'ne, oradan da Arnavutluk sahillerine nakli hususunda mukavele yapılmıştır. Teslim şartları görüşülürken şehirdeki Arnavutların lideri de Rum isyancılarla ayrıca gizli bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma gereği Arnavutlar 7 Ekim 1821 (10 Muharrem 1237) Cuma gecesi kale kapılarını açmıştır. Arnavutlar dışarı çıkarken, Rum isyancılar da anî bir baskınla şehre girmeyi başarmış ve Müslüman ahali üzerine hücum etmişlerdir (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XII, 1309: 25; Örenç, 2011: 13-14).

Şehre giren asiler, Rum isyanı boyunca meydana gelen en büyük katliamlardan birini gerçekleştirmişlerdir. Tabya ve evlerde bulunan 40.000'i aşkın Müslüman'ın nerdeyse tamamını, *aman* ile teslim oldukları halde, 3 gün boyunca vahşice öldürülmüşlerdir (İpek, 2006: 80-81; İpek, 2005: 97; Örenç, 2011: 14). Burada bulunan komutanlar ile ailelerinden oluşan 97 kişi ise rehin alınmıştır (Örenç, 2011: 14).²⁸ Tripoliçe şehrinden, sadece dumanı tüten bir harabeden başka bir şey kalmamıştır (Jorga, 2009: 270).²⁹ Hatta bununla yetinmeyen asiler, Müslüman mezarlığını kazarak ölüleri çıkarıp yakmışlardır (Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XII, 1309: 26; İpek, 2006: 81). McCarthy, Tripoliçe katliamını şu çarpıcı cümlelerle aktarmaktadır:

“Üç gün boyunca zavallı Türk yerleşimciler, bir vahşiler guruhunun şehvetine ve zulmüne teslim edildiler. Ne cinsiyet ve ne de yaş yönünden bir esirgeme yapıldı. Kadınlarla çocuklar dahi öldürülmeden önce işkenceden geçirildiler. Kıyım öylesine büyük ölçekteydi ki, çetecilerin sergerdesi Kolokotronis'in kendisi bile, kasabaya girdiğinde yukarı hisar kapısından başlayarak atının ayağı hiç yere değmedi demektedir. İlerlediği zafer kutlama töreni yolu, cesetlerden bir örtüyle döşenmişti.” (McCarthy, 2012: 12-13).

²⁷ Mustafa Nuri Paşa, Tripoliçe Kalesi'ne sığınan Müslümanların durumunu şu şekilde aktarmaktadır: “...Mora'nın makarr-ı vilâyeti olan Trablûca Kal'ası vasat-ı cezirede ve imdâd-ı i'ânenen me'yûs ve zahîresizlikden bî-tâb olmağla der ceng-i evvel teslime mecbur oldu.” Bkz. Mustafa Nuri Paşa, 2008: 482.

²⁸ Esir edilenler, dört ay sonra İngiliz konsolosunun aracılığıyla kurtarılmışlardır. Yanya Seraskeri Hurşid Paşa, 97 kişi karşılığında 300 esir ve 400 kese akçe vermiştir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XII, 1309: 26.

²⁹ Anderson, haklı gördüğü Rum isyanının Tripoliçe katliamıyla lekelenip gölgelendiğini belirtmektedir. Katliamdan önce Tripoliçe'deki 4.500 evden yarısının Türklere ait olduğunu kaydetmektedir. Kısa sürede Mora'nın her yerinden kendini güvende hissetmeyen Türk ve Yahudilerin buraya akın ettiğini, şehrin dolup taşıdığını anlatmaktadır. Rumlar tarafından Tripoliçe'nin ele geçirilişi ve sonrasında yaşananların örtbas edilmesini ise eleştirmektedir. Bkz. R. Anderson, 1830, 51, 54-55, 62, 72-74'den aktaran Örenç, 2011: 24.

Tripoliçe'nin kuzeyindeki yerleşmelerde bulunan Türkler ise çareyi daha kuzeydeki güvenli kalelere veya kayıklarla Attik yakasına çekilmekte bulmuşlardır (Berker, 1942: 69; İpek, 2006: 81). Yusuf Paşa, Lala ve Gaston ahalisinden 15.000 kişiyi Badra'ya nakletmiştir. Tripoliçe'nin elden çıkması üzerine Badra'daki muhafızlar firar edince Badra'nın yerli nüfusu ile mülteci Gaston ve Lalalıların bazıları İnebahtı'ya yerleştirilmiştir. Bu arada Yanya Ordusu ve Arnavutluk'tan kısa bir sürede askerî yardım gelmeyince Karlıeli Müslümanları da zorunlu olarak teslim olmuşlardır (İpek, 2006: 81).

Mora'nın stratejik mahallerinden olan Anabolu Kalesi³⁰ ise, Rum isyancılar tarafından kara ve denizden kuşatılmıştır. Buradaki Rumların yanında savaşmak üzere, Helen dostu Fransız, Alman, İtalyan, Polonya, İsviçre ve İngiliz gönüllüler de yer almıştır. Anabolu'da 7.500 kadar Müslüman kalmıştır. Kuşatma nedeniyle kalede şiddetli yiyecek sıkıntısı meydana gelmiştir. Yardım gelmeyince kaledeki Müslümanlar, hayvan leşi ve pabuç köselesi yiyerek hayatta kalmaya çalışmıştır. Fakat birçoğu açlıktan ölmüştür. Bu ağır şartlara daha fazla dayanamayan Müslümanlar, bir mukavele ile kaleyi Rumlara teslim etmek zorunda kalmıştır. Fakat yapılan anlaşmaya rağmen birçoğu teslim olduktan sonra dahi katledilmiştir (Örenç, 2011: 16; Sonyel, 1988: 117).

Anabolu Kalesi Müslümanlarından Abdi, Mahmut, Şakir, Hafız İbrahim, Hasan, Haşim, Mir Hasan ve Mehmet adlı kimselerin verdiği bilgiye göre, kale 20 ay kadar bir süre eşkiya tarafından kuşatılmış olup bu süreçte zahireleri tükenmiş ve çevreden yardım da gelmemiş olduğundan bitâb düşmüşlerdir. Bir süre sonra eşkiyalar kaleye saldırmışlar ve Müslümanların evlerine zorla girerek bütün mal varlıklarını yağmalamışlardır. Müslümanlara türlü türlü eziyetlerde bulunmuşlardır (BOA., HAT., 904/39693, 18 Cemazeyilevvel 1238/31 Ocak 1823). 1822 yılı sonu ve 1823 yılı başlarında, Anabolu kalesinden ayrılan İslam askerlerinden Yeniçeri zabiti İbrahim Ağa, bir müddet kaleyi müdafaa için gayret gösterdiklerini fakat bunun bir süre sonra yeterli gelmediğini ifade etmiştir. Nitekim eşkiyalar, 13 Aralık 1822 Perşembe günü gecesi Palamut Kalesini ve 17 Aralık 1822 Pazartesi günü de Anabolu kalesini zapt etmişlerdir (BOA., HAT., 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823).

Rum isyanının başlamasıyla birlikte Atina, 7 Mayıs 1821'den itibaren Rumlar tarafından kuşatma altına alınmıştır. Nüfusu 6.000 olan Atina'da yaklaşık 2.000 Türk yaşamaktadır. Rumlar teslim olunması koşuluyla Türklere zarar verilmeyeceğini bildirseler de teslimiyet sonrası katliam yapmışlardır (Örenç,

³⁰ Mora yarımadasının kuzeydoğusunda bulunan Anabolu, 1790 yılına kadar Mora'nın yönetim merkezi olmuş, Osmanlı paşaları burada oturmuştur. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Cilt: XI, 1309: 147.

2011: 15-16). Katliamdan kurtulmayı başarabilenler ise İzmir ve Eğriboz'a sevk edilmiştir (İpek, 2006: 81). Görgü tanıklarının ifadesine göre kuşatma esnasında Atina sokakları kıızıla boyanmıştır. Çoğu sivil ve hepsi de silahsız olan Türklerin üçte biri öldürülmüştür. Geride kalan çocuk ve kadınlar esir alınmış veya köle olarak satılmıştır. Bir tek Rum bile onlara yardım elini uzatmamıştır (Mackenzie, 1999'dan aktaran İpek, 2006: 81-82).³¹

1821-1822 yıllarında gerçekleşen olaylarda asi Rumlar, sadece Müslüman Türkleri değil, diğer milletlerden kişileri de öldürmüşlerdir. 5 Ekim 1821 tarihinde, 35. 0000 Türk, Arnavut, Musevi ve diğer milletlerin yaşadığı Tropolice'de, iki günde 10.000 kişi öldürülmüştür. Çoğunun kafası kesilerek vücutları parçalanmıştır. Ocak 1822 tarihinde Akrokorint kentinde 1.500'den fazla Müslüman öldürülmüştür. Yine 1822 yazında Atina'da 400 Müslüman öldürülmüştür. Böylece Rum ayaklanması, 1822 yazına kadar Türk, Rum, Musevi, Arnavut ve diğer milletlerden olmak üzere 50.000 kişinin ölümüne neden olmuş (Sonyel, 1988: 113-115) ve bütün Avrupa bu katliama sessiz kalarak izlemekle yetinmiştir.

1823 yılına gelindiğinde isyanların yoğunluğu biraz azalmış gibi görünse de tamamen son bulmamıştır. Nitekim 1824 yılı başlarında isyanlar tekrar şiddetlenmiştir. Bu yıl içerisinde Avrupa'dan birçok gönüllü “*Yunan Bağımsızlık Savaşı*” adı verilen ayaklanmaya destek vermek için Mora'ya gitmiştir. Çok sayıda gönüllü de isyancılara para yardımında bulunmuştur. Bazılarının adını vermek gerekirse; asker olan *Richard Church*, *Thomos Cochrane* ve *Thomas Gordon*; hukukçu *Jeremy Bentham*; eğitimci *Guilford*; şair *Lord Byron*; geleceğin tarihçisi *George Finlay*; denizci *Hastings* sayılabilir (Douglas, 1955: 6; Demirhan, 2012: 46-48). İngiltere'de Rum isyanına destek veren bu önemli isimler arasında en büyük etkiyi ise ünlü şair *Lord Byron* yapmıştır. Öyle ki *Lord Byron*'un ismi Avrupa'da Rum isyanı ile birlikte anılmıştır. *Lord Byron* ile birlikte bir İngiliz miralay, isyanın en şiddetli yıllarında önemli miktarda bir parayla Misolongi'ye giderek hem Rumları isyana teşvik etmiş hem de onlara para yardımında³² bulunmuştur. *Lord Byron*'un Yunanların özgürlüğü için yazdığı şiirler ve bizzat Yunanistan'a (Misolongi şehrine) giderek isyana

³¹ İlerde Türk ordusunun kaleyi geri alması üzerine isyan edenlerin bir kısmı yükte hafif, pahada ağır eşyaları alarak adalara çekilmiştir. Ölen veya göç eden reayanın âtıl konumda kalan emlak, akar, bağ ve bahçe gibi taşınmazları miriye devredilmiştir. Bkz. İpek, 2006: 81.

³² İsyana teşvik ve para yardımı ile ilgili belgeler için bkz. *BOA.*, *HAT.*, 926/40255, 17 Cemazeyilahir 1239/ 18 Şubat 1824; *BOA.*, *HAT.*, 926/40255, 29 Zilhicce 1239/ 25 Ağustos 1824.

katılması ve orada ölmesi³³ tüm Avrupa'nın gözlerini Yunanistan'a çevirmesine sebep olmuştur (Demirhan, 2012: 48-49; Walter Alison Philips, 1897: 88-113).³⁴

Mora'daki isyanlar şiddetli bir şekilde devam ederken Osmanlı Devleti ise, asilerle mücadelede çok fazla birlik ve belirli bir düzen içinde hareket etmemiştir. Rum asileri üzerine yapılan harekât, *ittihâdsızlık ve kış gelmeden evvel faaliyet gösterilememesi* (BOA., HAT., 874/38787, 1 Ramazan 1239/30 Nisan 1824) nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. İhtilal başladıktan sonra düzensiz yeniçeri birliklerinin ve imparatorluk bürokrasisinin ehliyetsizliği ortaya çıkmıştır (Ortaylı 2013: 58). İhtilalin, bölgede mevcut olan Osmanlı güçleri tarafından bastırılmayacağı anlaşıncaya Osmanlı hükümeti Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiştir. Nitekim Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa idaresindeki donanma yarımadaya çıkmış (Şubat 1825) ve isyanı bastırmıştır (1825-1827) (Kiel-Alexander, 2005: 284).

6 Temmuz 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan *Londra Protokolü*'yle Mora'da ve Yunan topraklarının yarısında bağımsız bir eyalet oluşturulması ve Osmanlı sultanına sadece vergi bağıyla bağlı olması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa güçlerinin kendi iç işlerine karışmasını reddetmesi üzerine de 20 Ekim 1827'de Avrupa müttefik donanması Osmanlı-Mısır donanmasını Navarin körfezinde imha etmiştir. Navarin'de Osmanlı-Mısır gemilerinin yakılması ve olaya Avrupalı devletlerin müdahalesi sonucunda İbrahim Paşa'nın kuvvetleri Mora'dan çekilmiştir (Armaoğlu, 2006: 184-185).

Bundan sonra Mora ve çevresi Osmanlı toprağı olmaktan çıkacak, Yunanlıların eline geçecektir. Asiler, yerli Türk halkını hedef tahtasına koyacaklar ve Mora ve adalardaki Türk nüfusa karşı ırkçı bir savaş açacaklardır. Çünkü Türkler, Osmanlı Devleti'nin kurucuları, asli sahipleri ve yöneticileridir. Osmanlı Devleti bu topraklardan çekilirken Türkler de yerlerinden yurtlarından sökülüp atılacaklardır (Şimşir, 2017: 16).

On yıl boyunca şiddetini sürdüren Mora isyanında ne kadar Türk'ün ve Rum'un hayatını kaybettiğini tam olarak tespit etmek ise mümkün görünmemektedir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nde o döneme ait düzenli nüfus verilerinin bulunmamasıdır. Bir diğer sorun ise Osmanlı tarihçisi Ahmet Lûtfî Efendi'nin de değindiği gibi Osmanlı Devleti, kamuoyundan gelecek tepkileri önlemek ve imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan Rumlara

³³ Asilere yardım eden Lord Byron'un Mesolongi'de öldüğüne dair tahrirat için bkz. BOA., HAT., 874/38785, 29 Zilhicce 1239/ 25 Ağustos 1824.

³⁴ Byron hakkında dtaylı bilgi için bkz. Ozansoy, 2003: 21-38.

yönelik şiddet eylemlerine mani olmak için ölen Müslümanların sayısını gizleme ihtiyacı hissetmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, Cilt: I, 1999: 38; Örenç, 2011: 18).

Ahmet Lûtfî Efendi, Mora'daki katliamlar hususunda çok önemli tespitlerde de bulunmuştur. Bölgedeki savaşlarda sadece Rumların kayıplarının dile getirilip Müslümanlardan hiç bahsedilmemesini devletçe ve halkça ürküntüye sebep olmamak kaygısından kaynaklandığını dile getirmiştir. Yazar, bu durumun ileride vatana ve devlete zarar vereceğini, Rumların haklı gibi görünebileceklerini öngörmüş, bunun yanlışlığına vurgu yapmıştır. Lûtfî Efendi, gerçeklerin tek taraflı değil her yönüyle ortaya konulmasının önemine vurgu yapmıştır. Yazar, devlet görmezlikten gelse de, isyan boyunca Mora ikliminde Rumların İslamları yok etmelerini, hamile kadınların karınlarındaki ceninlere kadar envai zulümlerle idam edip ateşe atılmalarını, böyle nice kadın ve çocuğu yok etmesini, sağ kalanların ise vatanlarından sürülmeleriyle, az bir süre içinde koca Mora bölgesindeki bütün Türklerin perişan oldukları gerçeğinin herkesçe bilindiğini aktarmıştır (Ahmed Lûtfî Efendi, Cilt: I, 1999: 38-39; Örenç, 2011: 18).

McCarthy ise, Türklere karşı işlenen suçun bir milletin suçu olduğunu açıkça belirtmiştir. İsyanın başlamasıyla Güney Yunanistan'daki Türklerin üzerine genel bir saldırı başlatıldığını, bu saldırıda Rum çetelerin ve köylülerin buldukları her Türk'ü öldürdüklerini eserinde anlatmıştır. Yazar, Mora'daki yağma ve katliamlarla Yunanistan'daki Türklerin telef edilmesinin, savaş zamanının olağan telefâtı olmadığını, Türklerin, kadınlar ve çocuklar da dâhil, Rum çetecilerince alınıp götürülmek suretiyle öldürüldüğünü belirtmiştir. İşlenen cinayetlerin çoğu kez önceden tasarlandığını ve soğukkanlılıkla işlendiğini, kasabalardaki Türklerin toplanarak uygun bir yere yürütülüp orada kıyımdan geçirildiğini tespit etmiştir (McCarthy, 2012: 12).

1821 Rum İsyanı'ndan bir asır sonra Sinop Milletvekili Doktor Rıza Nur, TBMM'de yaptığı bir konuşma esnasında konu Mora Müslümanlarına geldiğinde şu ifadelerle yer vermiştir:

“...vaktiyle Mora'da ihtilâl çıktığı vakit Türkler Mora'da dahi bir ekseriyet teşkil ediyorlardı. Bu hususta katî erkam yoktur. Fakat hiç olmazsa müsavî miktarda idiler. Yunan'ın Mora'daki revölüsyonunda bilirsiniz ki ne kadar Türkler ve Müslümanlar kesilmiştir. Kan gövdeyi götürmüştür. Büyük bir feci manzaradır. Yunanistan istiklâl etmiş, aradan pek az zaman geçmiş, görmüşsünüzdür ki Mora'daki Türklerden bir tane bile yoktur. Ya bin türlü hakaret ve zulüm altında kaçırılmışlar veyahut öldürülmüşler veyahut hapisanelerde, şurada burada sefalet içinde imha edilmişlerdir. Nihayet bir gün görüyoruz ki Yunanistan Tesalya'ya vaziyet ediyor ki belki orada bir tane bile Rum yoktur. Büyük bir ekseriyet Türk'tü. Bir müddet sonra bakıyoruz ki Tesalya'da da Türk'ten bir eser

kalmamıştır. Ahali hep Rum'dan ibarettir." (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 30.10.1340: 84)

3. Yunanistan'ın Bağımsızlığı ve Müslüman Nüfusun Durumu

1830 yılında bağımsızlığını kazanan Yunanistan'ın 1832 Londra Antlaşması ile sınırları çizilerek kuruluş safhası tamamlanmıştır. Yarı yarıya kara ve deniz üzerinde kurulan bu devlet, Mora ve Attik yarımadaı ile Eğriboz başta olmak üzere, güneyde Kiklat ve kuzeyde de uzaktan Selânik Körfezi'ne bakan ve toplam 80 adadan meydana gelen Kuzey Sporadları almıştır (Yılmaz, 2011: 14). Osmanlı hâkimiyetinden çıkan bu bölgede yeni siyasi yönetim Yunan krallığına ait olduğundan söz konusu sınırlar dâhilinde yaşayan Müslümanlar için de göç, kaçınılmaz bir süreç olarak başlamıştır (Özsüer, 2018: 460).

Mora İsyanı patlak vermeden önce bağımsız Yunan devletinin ilk topraklarını oluşturan Peleponnez (Mora) ve Rumeli bölgesinde (Orta Yunanistan) yaklaşık 90 bin³⁵ (Örenç, 2009: 287) Müslüman nüfusun yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu Müslüman grup, Türklerden, Müslüman Arnavutlardan ve İslamiyet'e geçen yerli Hristiyan halktan (dönmeler) oluşmuştur. Mora İsyanından başlayarak 1830 Londra Antlaşması'nın ilk protokolü gereğince Yunanistan'ın bağımsız devlet olarak tanınmasına kadarki sürede, bölgede çıkan karışıklık ve savaş ortamı, Müslümanları ya bu topraklardan tahliye edilmeye ya da Osmanlı'nın hâkimiyeti altında kalan topraklara göç etmeye zorlamıştır. 1833 Mart ayında Yunan topraklarından son Osmanlı askerinin ayrılması ile birlikte can ve mal güvenliği sorunuyla yüzleşmek durumunda kalan Müslüman nüfus, Yunanistan'ın ilk bağımsız devlet topraklarından kendilerine ait malları ve mülkleri satarak ayrılmak zorunda kalmıştır (Özsüer, 2018: 460). Nitekim bu dönemde Müslüman nüfusu oldukça azalmıştır. 1821 yılında 938.765 olan genel nüfus, 1828'de 753.400'e ve 1838'de 752.077'ye düşmüştür (Svoronos, 1936: 14'den aktaran Yılmaz, 2011: 14). Yani 17 yıl içinde nüfus hiç artmamış, tersine 186.688 kişi azalmıştır. Azalanlar, Yunanistan topraklarında katledilen ve göçe zorlanmış olan Müslümanlardır (Şimşir, 2017: 27; Castellan, 1995: 301).

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında düzenlenen 22 Temmuz 1832 tarihli siyasi belgeye göre, Narde Körfezi ve Yunda Kalesi Osmanlı tarafında kalacak, 31 Aralık 1832 tarihine kadar Yunanistan kendisine terk edilecek olan yerler karşılığı tazminat verecek, iki taraf arasındaki sınır 6 ay içerisinde belirlenecek ve *Osmanlı Devleti'nin tahliye edeceği arazide meskûn Müslümanlara gayrimenkullerini tasfiye için 18 ay süre tanınacaktır. Bu süre*

³⁵; Aleksandre Popovic, 1821 yılında Mora ve Attik yarımadaı civarında 63.000 ilâ 90.000 arasında Müslüman nüfusun olduğunu tahmini olarak vermiştir. Bkz. Popovic, 1995: 299.

zarfında Müslümanlar emlak ve arazilerinin ürün ve gelirlerini tasarruf hakkına ve vakıflardaki hisselerinin devir ve satışına yetkili olacaklardır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti istediği takdirde Yunanistan, kendisine iltica etmiş olan Osmanlı tebaasını iadece edecektir (İpek, 2006: 80).

4. Mora Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskânı

Göç, *kişilerin gelecek yaşantılarının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere, sürekli veya geçici bir süre için bir yerleşim ünitesinden bir başkasına yerleşmek amacıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme olayını kapsayan sosyal bir değişim sürecidir* (Akkayan, 1979: 23) Tarih boyunca çok önemli bir toplumsal olgu olan göç, gönüllü veya zorunlu, kısa ya da uzun dönemli olsun toplumların sosyal, kültürel, ekonomik ve politik biçimlenmelerini doğrudan etkileyen temel öğelerden birisi olarak kabul edilmektedir (Mutluer, 2003: 10).

Göç, ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği mekân ve katılan insan sayısına istinaden çeşitli tasniflere tabi tutulmaktadır. Mekân değişikliği açısından iki gruba ayrılmaktadır. Ülke sınırları dâhilinde meydana gelen yer değiştirme hareketlerine *iç göç*, ülke sınırları aşılarak yapılanlara ise *dış göç* denilmektedir. Göç hareketine iştirak edenlerin sayısı dikkate alındığında *münferit göçler* ve *kitle göçleri* diye ikiye ayrılmaktadır. Birkaç kişilik küçük grupların farklı sebeplere istinaden yaptıkları göçlere *münferit göç* denir. Savaş, ihtilal, isyan ve doğal afetleri müteakiben kişilerin kitleler halinde yer değiştirmesine ise *kitle göçü* adı verilmektedir. Kişi, kendi rızasıyla iskân mahallini değiştiriyorsa meydana gelen göçe *serbest göç*, kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgari şartların ortadan kalkması halinde meydana gelen göçlere ise *zorunlu göç* denilmektedir (İpek, 1996: 15). Mora Müslümanları da zorunlu göçe tabi olmuşlardır.

Osmanlı göç terminolojisinde göçmen tabiri yerine genel olarak *muhacir* kelimesi kullanılmıştır. Bunlar genellikle ya malını mülkünü terk ile savaş alanından ve düşman mezâliminden kaçanlar ya da savaş sonrası düşmana terk edilen arazide kalıp yabancı devletin gizli ve aşikâr zulüm ve istibdadına tahammül edemeyerek Anadolu'ya iltica edenlerdir (İpek, 1996: 15). Bu çalışma kapsamında ele alınan Mora Müslümanları için de *muhacir* tabiri kullanılmıştır.

Osmanlı Resmi belgelerinde genel bir tanımlama olarak kullanılan Mora muhacirleri tabiri, aslında 1830 ve 1832 tarihleri itibariyle Yunanistan'ın sınırlarına bırakılan yerlerin tamamından ayrılmak durumunda kalan Müslüman ve Türk muhacirleri işaret etmektedir. Buna göre Mora yarımadasından başta

Eğriboz Adası, Atina ve çevresi ile Rumeli tarafında Livadya, İstefe ve İzdin gibi mahallerin muhacirleri Mora muhaciri statüsündedir (Örenç, 2009: 9-10).

Mora, Attik ve Ege adalarında ikamet eden ve asi Rumların icra ettikleri katliamdan kurtulmayı başarabilen Müslümanlar, başta İstanbul ve Batı Anadolu sahilleri olmak üzere daha güven duydukları yerlere göç etmeye başlamışlardır (İpek, 2011: 15). Bu anlamda; Yanya, Tırhala, Mısır³⁶, İzmir, İstanbul, Kuşadası, Antalya, Edirne, Varna ve Preveze³⁷ muhacirler için iskân yeri olmuştur (İpek, 2005: 98). 1831 yılı ilk resmi nüfus sayımı istatistiklerine göre ise Teke sancağına 522; Muğla sancağına bağlı İzmir, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası ve Söke'ye 1.278; Midilli'ye 349; Sakız'a 39 ve Kıbrıs'a 274 Mora ve Eğriboz muhaciri yerleştirildiği tespit edilmiştir. Kütahya kasabasına 22 muhacir yerleştirilirken Kütahya sancağına bağlı Kütahya, Emrudili, Örencik, Giray, Tavşanlı, Altundaş, Uşak, Niyaz, Kula, Eşme, Sirke, Küre, İnay, Silindi, Danişmendluyukebir, Çal, Simav, Dağardı, Gedus, Şehli, Tazkırı, Kenbler, Soma ve Baklan'a 4.799 muhacir yerleştirilmiştir (Karal, 1995: 122 vd.; İpek, 2006: 85-86).

Büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşan muhacirlerin geçimlerini temin edecek durumları yoktur (İpek, 2005: 98). Bu nedenle Sultan II. Mahmut, büyük eziyet çekmiş, katliamlara uğrayıp ve mal ve mülklerinden olmuş bu muhacirlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bu hususta devlet yetkililerine sık sık uyarıda bulunmuştur. Ancak muhacirler için sistematik bir organizasyondan ve bunun için ayrılan bütçeden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle sorunlar çok uzun vadeye yayılmıştır (Örenç, 2013: 83-84).

25 Temmuz 1822'de Atina'nın³⁸ yerli halkından 270'i aşkın kadın ve çocuk iki Fransız gemisiyle İzmir'e sevk edilmiştir. 1822 yılının sonu ve 1823'ün başlarında Mora'da asi Rumların eline geçen kalelerde bulunan asker ve yerli

³⁶ Mora isyanı esnasında yurtlarını terk eden bazı Müslümanların, Mısır'a göç ettikleri tespit edilmiştir. Bunlardan birisi de aslen Türk olan ve ailesi Mora'dan önce Anadolu'ya ve ardından Mısır'a göç eden öykücü Yahya Hakkî'dir. Yahya Hakkî ve eserleri için bkz. Yakupoğlu Erket, 2017: 79-87.

³⁷ Trablusgarp Valisi Hasan Paşa tarafından gönderilen bir evrakta, Mora'dan ayrılıp Preveze'ye giden muhacirlerden arzu edenlerin Trablus'a gönderilip iskân edilmelerinin talep edildiği belirtilmiştir. Bkz. *BOA.*, *HAT.*, *Dosya No: 1351*, *Gömlek No: 52784*, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838.

³⁸ 1827'de Atina yeniden fethedilince devlet burayı şenlendirmek istemiştir. Bu maksatla da bölgeyi terk eden Türklerin ve Rumların asıl vatanlarına geri dönebilmeleri için çalışma başlatılmıştır. Eğriboz ve İzmir gibi yerlerde bulunan Atinalıların dönmeleri, emlak ve arazilerine sahip olmaları istenmiştir. Fakat Atina Rumlarının çoğu etraftaki küçük adalara kaçmıştır. Böyle olunca Atina'da kaleye kapanan ve savaşta ölenlerin malları sahihsiz kalmıştır. Devlet bu gibi kuşatmada ölen Rumlara ait emlak, arazi, bağ-bahçe, değirmen, zeytin ağaçları ile diğer gelirlerin devlet hazinesine ait olacağını duyurmuştur. Bkz. Örenç, 2013: 85.

ahaliden oluşan yaklaşık 3.000 kişilik bir grup, İngiliz ve Çamlıca gemileri ile İzmir ve Kuşadası'na taşınmıştır (İpek, 2006: 82).

Anabolu Kalesi içinde bulunan İslam ahalisinden katliamdan kurtulan kadın ve erkek 2.500 kadar nüfus, Çamlıca Adası'na ait on adet tekneye bindirilerek Kuşadası sahiline çıkarılmak üzere kaleden ihraç edilmiştir (BOA., HAT., 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823; BOA., HAT., 902/39660, 25 Cemazeyilevvel 1238/7 Şubat 1823). Teknelerden sekiz tanesi Kuşadası sahiline, iki tanesi de Sakız Adası'na ulaşmıştır. Aynı zamanda *Anabolu muhafızı Ali Namık Paşa ile eski muhafız Salim Paşa'nın adamlarıyla birlikte rehin olarak kalede hapsedildiği*³⁹, Kuşadası'na gelen Anabolu kalesi Yeniçeri zabıtları tarafından haber vermiştir (BOA., HAT., 902/39660, 25 Cemazeyilevvel 1238/7 Şubat 1823; BOA., HAT., 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823). Ayrıca Kuşadası Muhafızı Reşid Paşa, Anabolu ahalisini taşıyan teknelerdeki kaptanların, Müslümanlara eziyet ettiklerini öğrenmiştir (BOA., HAT., 843/37892, 25 Cemazeyilevvel 1238/7 Şubat 1823). Nitekim Müslümanları taşıyan tekneler, Suluca, Çamlıca gibi adalara ait eşkiya tekneleri⁴⁰ olduğundan bu tür olayların yaşanması da kaçınılmaz olmuştur.

Kuşadası sahiline ulaşmayı başaran Müslümanlardan birçoğu, evlatları ve yakınları bir önceki teknelerle gelmiş olduğundan, Kuşadası'nda ihtiyaçlarının ve istirahatlerinin sağlanmasından sonra Çeşme yakasına gitmek isteğinde bulunmuştur (BOA., HAT., 904/39693, 18 Cemazeyilevvel 1238/31 Ocak 1823). Diğer taraftan bu muhacirlerden bir kısmı Anadolu'ya geldiklerinde, daha önce uzun süre açlık çektiklerinden, yemek yer yemez ölmeye başlamıştır (Sonyel, 1988: 116-117; Örenç, 2011: 16).

Anabolu Kalesi'nin zaptı ile kaleden ihraç edilmiş olan Müslümanlardan kadın ve erkek 400 kişi, 1823 yılı başında bir İngiliz gemisiyle İzmir Limanı'na getirilmiştir. Ayrıca bundan başka 3 adet Çamlıca ve 2 adet Suluca tekneleriyle de muhtaç durumda olan Müslümanların Kuşadası sahillerine getirileceği haber verilmiştir. İzmir'e çıkarılan Müslümanlarla ilgili gerekli tedbirlerin alınması yönünde daha önce İzmir muhafızına, Aydın ve Saruhan mütesellimlerine hususi

³⁹ Anabolu Kalesi muhafızı Ali Namık Paşa'nın, ahali ile beraber kaleden ayrılmasına mani olunmayacağı asiler tarafından söz verilmiş ise de ahali kaleden ayrıldıktan sonra Paşa, kalenin teslimine dair olan evrakta mührü yok bahanesiyle hapsedilmiştir. Nitekim Salim Paşa'yı da onun ile beraber tevkif etmişlerdir. Anabolu ahalisi, asilerin asıl amacının, Ali Namık Paşa ve Salim Paşa üzerinden fazla akçe almak olduğunu ifade etmiştir. Bkz. BOA., HAT., Dosya No: 913, Gömlek No: 39898, 3 Cemazeyilevvel 1238/16 Ocak 1823.

⁴⁰ Çamlıca ve Suluca Adalarına ait eşkiya tekneleri, Rum isyanı sırasında da Ege Denizi'ndeki bazı adalara saldırılarda bulunmuştur. Kütükoğlu, 1986: ss. 133-134.

mektup gönderilmiştir. Fakat bu mektup ulaşmadan Anabolu Müslümanları İzmir Limanı'na ulaşmıştır. Bunun üzerine İzmir Muhafızı, mevcut imkânlar doğrultusunda muhacirlerin yerleştirilmesi, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının giderilmesi konularına eğilmiş ve onların istirahatlerini sağlamaya çalışmıştır (BOA., HAT., 913/39905, 2 Cemazeyilevvel 1238/ 15 Ocak 1823).

1822 yılı sonu ve 1823 yılı başlarında, Kuşadası'nın 1 saat mesafesinde bulunan Boyalı isimli mahale bir gemi geldiği ve sandallarıyla karaya asker çıkarmakta olduğu sahil muhafızı Mustafa Reşid Paşa'ya haber verilmiştir. Bunun üzerine Reşid Paşa, mevcut delil ve sekban askerlerini savunma için ilgili mahale göndermiştir. Askerler bölgeye ulaştıklarında gemiden karaya inen Müslüman askerlerle karşılaşmışlardır. Kendilerine durumları sorulduğunda, Anabolu ahalisinden olduklarını ve kalelerinin işgal edildiğini bildirmişlerdir. Daha sonra bu askerler, bölgedeki münasip mahallere misafir olarak verilmişlerdir. Bundan sonra başka gemilerle gelecek olan askerlerin de İzmir, Manisa ve sair mahallere gönderileceği kararlaştırılmıştır (BOA., HAT., 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823).

Anabolu Kalesi ahalisinden erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 71 kişi, iki Rum teknesiyle Sakız adasındaki Mastaki kazasının İlata? Köyü limanına gelmiştir. Kötü hava şartlarında yolculuk yaptıkları için perişan bir halde limana ulaşmışlardır. İçlerinden üç dört kişi karaya çıkarak Sakız Muhafızı Yusuf Paşa'ya müracaat etmiş ve teknedeki yakınlarını Sakız'a çıkarmak için yardım talebinde bulunmuştur. Muhafız Yusuf Paşa, ilgili mahale memurlar göndermiş ve ahalinin karaya çıkarılmasını sağlamıştır. Daha sonra hepsi Sakız kalesine nakledilmiş ve yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanmıştır. Muhacirlerden bazısı, çocukları, aile ve yakınları Kuşadası tarafına gitmiş olduğundan birbirlerini bulmak ve bir mahalde toplanmak için Çeşme yakasına gönderilmelerini talep etmiştir (BOA., HAT., 904/39693, 18 Cemazeyilevvel 1238/31 Ocak 1823).

Mora'da *Moton* ve *Balya Badra* bölgesi Türkleri, İbrahim Paşa ordusu bölgeden çekilince buradan ayrılmak zorunda kalmış ve yerleşmek için İzmir'i tercih etmiştir (Örenç, 2013: 86). Nitekim *Moton* kalesi, Mısır ordusunun çekilmesinin ertesi günü, Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransız generali yerli ahaliyi göç konusunda serbest bırakmıştır. Ahaliden bir kısmı Mısır'a, 234 kişi ise İzmir'e müstemen gemileri ile sevk edilmiştir (İpek, 2006: 82). Nitekim Moton Kalesi ahalisinden olup Urla'ya gelen muhacirlerden 12 kişi, İzmir'e gelerek İzmir Muhafızı Hasan Paşa'ya müracaat etmiştir. Muhacirler, Mora Valisi İbrahim Paşa'nın kendi askerini ve ahalinin bir kısmını gemilere alarak Mısır'a gittiğini ve kaleyi teslim alan yabancıların kendilerini, gemileriyle İzmir'e

gönderdiklerini ifade etmişlerdir (BOA., HAT., 849/38070, 15 Rebiulahir 1244/25 Ekim 1828).

1828 yılında 600 kadar Balya Badralı Müslüman İzmir sahiline çıkmıştır. İzmir Muhafızı Hasan Paşa, durumu hemen İstanbul'a bildirmiş ve hâlâ bölgede Mora ve Atina muhacirlerinden çok sayıda insanın bulunduğunu, imkânlarının bu son gelen Balya Badralılar ile ilgilenmeye el vermediğini, bunların sefil duruma düşmesinden endişe ettiklerini bildirmiştir. Hasan Paşa, bu muhacirlerin, şartların daha iyi olduğu Bursa (Hüdavendigar), Menteşe ve Kütahya sancaklarında iskân edilmesini istemiştir (BOA., HAT., 850/38091, 15 Rebiulahir 1244/ 25 Ekim 1828; Örenç, 2013: 86). Yine 1827-1838 yılları arasında Mora ile Eğriboz'dan göç eden Müslümanların bir kısmı Tesalya ve Makedonya'ya (Gökpınar, 1973: 22-29), diğer bir kısmı da Çeşme ve Seferihisar⁴¹ civarına yerleştirilmiştir (Yılmaz, 2011: 15).⁴²

Batı Anadolu kıyılarına yönelik muhaceretin devam etmesi üzerine 1828'de İzmir ve Kuşadası'nda muhacir iskânına elverişli yer kalmamıştır. Bu nedenle İzmir Muhafızı Hasan Paşa ve Kuşadası Muhafızı Mustafa Reşid Paşa, başta Balya Badralılar olmak üzere 1828'den itibaren gelenlerin yerleştirilmesi için Manisa, Hüdavendigar, Menteşe ve Kütahya'nın muhacir iskânına açılmasını talep etmişlerdir (İpek, 2006: 83). Diğer taraftan muhacirlerden bazıları, devletten yardım alarak hali vakti yerinde olan Müslüman ailelerin yanında yaşamını sürdürmüştür (Örenç, 2013: 86).

İzmir muhafızı Hasan Paşa ile Aydın ve Saruhan mütesellimlerine merkezden yazılan tenbihnamelerle Mora muhacirlerinin, "*hukuk-ı müsaferet*" ve "*uhuvvet-i İslamiyet*" gereği, hâli vakti yerinde olan yerli ahalinin meskenlerine yerleştirilmesi, kendilerine şefkât ve inayet gösterilmesi istenmiştir (BOA., HAT., 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823; İpek, 2006: 83). Nitekim İzmir ve Kuşadası'na gelen Mora muhacirlerinin sorunlarının çözümünde ve yerleştirilmelerinde *İzmir Muhafızı Hasan Paşa ile Kuşadası Muhafızı Mustafa*

⁴¹ 15 Mayıs 1919 tarihine kadar Seferihisar'da % 50 Rum, % 50 yerli ve Mora muhaciri Türk ahali birlikte yaşamıştır. Bkz. *İzmir İli İlçelerinin Sorunları, Çözüm Önerileri ve Yatırım Olanakları*, 2016: 202.

⁴² Böylelikle, en son Türk'ün Mübadele Anlaşması ile ayrılacağı Eğriboz Adası hariç, Yunan Krallığının kurulduğu ilk coğrafyada kayıtlı Müslüman nüfus kalmamıştır. Kaldı ki, bu olayları izleyen dönemden ve 1827 yılından sonra, Yunanistan'dan (ve sonrasında topraklarına katacağı Tesalya, Makedonya ve Ege Adalarından) Anadolu'ya gelen muhacir meselesi gündemden hiç düşmemiştir. Yeni kurulan Yunan Krallığı'na devredilen Eğriboz Adası Müslümanlarının son kafilesini ise, Lozan Görüşmeleri esnasında Türk ve Yunan delegasyonunun 30 Ocak 1923 tarihinde imzaladığı Zorunlu Nüfus Mübadelesi Antlaşması ile Türkiye'ye gelmiştir. Bkz. Babacan, 2017: 197.

Reşid Paşa'nın büyük gayreti olmuştur (Örenç, 2013: 85). İzmir'e gelen Mora muhacirlerinin ilk etapta şehirde yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Muhacir aileleri geçici olarak firari Rumların terk ettikleri meskenlere yerleştirilirken, kimsesiz kadınlar ve çocuklar, hâli vakti yerinde olan yerli ahalinin evlerine ikiye üçer kişilik gruplar hâlinde dağıtılmıştır (İpek, 2006: 83). Örneğin, 1823 yılı başında İzmir'e gelen 400 Anabolü Müslümanı, firari Rumların evlerine yerleştirilmiş ve yiyecek, giyecek ve diğer ihtiyaçları karşılanmıştır (*BOA.*, *HAT.*, 913/39905-A, 2 Cemazeyilevvel 1238/ 15 Ocak 1823; Örenç, 2013: 85).

Kuşadası Muhafızı Reşid Paşa, Kuşadası sahiline gelmiş olan biçare muhacirleri kış mevsiminde *setr-i avret* edecek mertebede giyinmelerini temin için elbise (palto ve yağmurluk); Manisa, Aydın ve İzmir gibi münasip mahallere yerleştirilmelerine kadar da ellerine bir miktar harçlık vermiştir. İzmir Muhafızı Hasan Paşa ise muhacirlerin iâşe ve ibate ihtiyaçlarının giderilmesine çalışmıştır (*BOA.*, *HAT.*, 910/39834, Selh-i 1238/Ocak 1823; Gökınar, 1973: 9-13; İpek, 2006: 83). Her ne kadar yerel imkânlar doğrultusunda muhacirlere yardım edilmiş ise de elde yeterli servet olmadığından hükümetten de yardım talep edilmiştir (*BOA.*, *HAT.*, 910/39834-A, Selh-i 1238/Ocak 1823). Nitekim söz konusu masrafların padişah ianesiyle de karşılanması sağlanmıştır. Bu muhacirlerden bir kısmı gönüllü olarak Aydın ve Saruhan sancaklarına gönderilirken, bir kısmı da Kuşadası'nda ikamet etmek istediğinden burada kalmıştır (İpek, 2006: 83).

Mora muhacirleri, Kuşadası'na ilk geldiklerinde yerel halk ile bazı anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Özellikle Türkçe konuşamamaları nedeniyle yerel halk, onları her türlü alışverişten uzak tutmuştur. Kız alıp verme hoş karşılanmamıştır. Hatta kendilerine ait başka bir mezarlık oluşturmuşlardır (Belen 2004: 96; Menekşe, 2016: 717).⁴³ Fakat zamanla iki taraf arasında uyum sağlanmış ve Kuşadası'nda hayatlarını devam ettirmişlerdir. Nitekim bugün hâlâ Mora muhacirlerinin torunları Kuşadası'nda yaşamaktadır. Hatta yapılan tespite göre, Kuşadası'nın ilk belediye reisi Hacı İbrahim Ağa (1879/1296), Mora'dan gelen muhacirlerdendir. Onun neslinden gelenlerin de cumhuriyet döneminde belediye reisliği yaptığı bilinmektedir. Bir başka aile ise Kuşadası'nın Milli Mücadele tarihinde çok önemli bir yeri olan *Mahmut Esat Bozkurt*'tur. M. Esat'ın babası Hasana Bey, 1900/1317 yılında Kuşadası belediye reisliği yapmıştır (Belen, 2004: 96).

⁴³ Kuşadası Yat Limanının önünde yeniden açılan 2. halk plajının olduğu yerde deniz kenarında Morali mezarlığı kurulmuştur. Morahılar, cenazelerini 1931 yılına kadar buraya defnetmişlerdir. Atatürk'ün burayı ziyaretinden sonra belediye başkanı Sedat Akdoğan, sahildeki mezarlıkları kaldırarak şuan Kuşadası'nın tek mezarlığı olan Adalızâde Mezarlığı'na taşımıştır. Bilgi için bkz. Belen, 2004: 96-97.

1830 yılında İzmir İhtisab Nazırı Ömer Lütfi Efendi tarafından Sadaret'e gönderilen bir evrakta, İzmir'de muhacirlerle ilgili karşılaşılan bir durum ve bununla ilgili çözüm arayışları üzerinde durulmuştur. Anabolu Kalesinde muhasara altında olan Müslümanlardan İzmir tarafına gelmiş olan Anabolu, Artos ve Tripoliçe (Trablıca) ahalileri, İzmir civarına dağılmışlardır. Bir kısmı, aileleriyle birlikte akrabalarının yanında bulunmak üzere başka mahallere gönderilmiştir. Bir kısmı ise geçinmeye kudreti olmadığından İzmir'de kalmıştır. Bunlardan işe güce yarayanları, çalışarak hayatlarını sürdürmekle birlikte, aynı zamanda yardım da almaya devam etmişlerdir. Fakat bir süre sonra ferman buyrulduğu üzere, bunların hasta, muhtaç durumda olanları dışındakilere, bundan sonra vilayetten nafaka ve hane kirası verilmeyeceği belirtilmiştir. Ancak Mora'daki kalelerde esirlikten kurtularak İzmir'e gelmiş ve gelmekte olan kadın ve çocukların vilayetten nafaka ve İzmir ihtisabından yardım almaları ve bir süre için de İzmir'de ikamet edilmelerinden başka çare olmadığı; bunlardan işe güce yarayanların, içlerinden ileri gelenlerin kendilerine kefil olmasıyla, burada ikametlerinde bir problem olmayacağı hatta fayda sağlayacağı; kadın, çocuk, yetim ve hasta olanlarına aylık dört beş yüz kuruş kadar masraf edilmesinin de bir sorun teşkil etmeyeceği İzmir İhtisab Nazırı Ömer Lütfi Efendi tarafından ifade edilmiştir. Ancak Koron, Modon, Anavarin ve Badra'da bulunarak oldukça kıymetsiz ve hafif mal ve eşyalarıyla İzmir'e gelmiş ve hırsızlık ve edepsizlikle meşhur olan Lala ve Bardineli ahali için durum başkadır. Bunlar, etrafa dağılmakla birlikte İzmir'de 300-400 kişi kalmıştır. Fakat bunların, edepleriyle durmayıp ikide bir fukara halkı rencide ettikleri ve etrafa gidip hırsızlık etmekten geri durmadıkları belirtilmiştir (*BOA.*, *HAT.*, 489/23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830).

Bunların haklarından gelinmesi mümkün ise de muhacirinden bulunduklarına hürmeten sühuletle buradan gönderilmeleri ve Kıbrıs cezaresine sevk ve iskân edilmeleri planlanmıştır. Nitekim İrade-i Seniyye uyarınca kendilerine şefkatle yaklaşılması istenmiştir. Ancak burada yaptıkları hareketleri orada yapamayıp edepleriyle ikamet ederek bir işle uğraşmaya mecbur olacaklarını anladıklarında pek de rızalarıyla gitmeyecekleri anlaşılmıştır (*BOA.*, *HAT.*, 489/23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830).

Diğer taraftan İzmir İhtisab Nazırı Ömer Lütfi Efendi, İzmir'in konumuna ve önemine dikkat çekmiştir. İzmir, Bahr-i Sefid'in büyük limanı ve Anadolu eyaletlerinin ticaret mevkisi olmasından dolayı, Müslim ve gayrimüslim tüccarların uğrak yeri olmuştur. Devlet-i Aliyye'nin hazinesi mertebesinde olup erbâb-ı kâr ve sanatın her birisini içinde barındırmaktadır. Bunların mahalle, çarşı ve hanlarda edep ve namusla ikametlerine ruhsat verilmesi için, esnaf ve tüccarın

kethüda ve ustabaşları kefaletine başvurulmaktadır. Kefili olmayan ecnebi ve başıboş güruha, her ne milletten olur ise olsun, ikametlerine ruhsat verilmeyip ne taraftan gelmiş ise yine o tarafa iade olunmaktadır. Belde sakinlerinin, erbâb-ı sınaî ve tüccarın asayiş ve istirahatleri ile ticaretin istihkamına dikkat edilmektedir (*BOA., HAT., 489/23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830*).

Mora ve Eğriboz taraflarından gelmiş ve gelmekte olan muhacirinin büyük bir kısmı, sanat ve ticaret müellif olmayıp asker ve rençber taifesindendir. Muhacirlerin sanat ehli ve edep sahibi olan tüccar ve esnafından, kethüda ve ustabaşların kefil olacağı kişilerin İzmir’de çalışabilecekleri; işe güce kudreti olmayan, hasta ve yetimlerin şimdilik birer mahale yerleştirilip kendilerine yardım sağlanması; bunlar dışında esnaflığa kabiliyeti olmayarak tüccar ve esnafın kethüda ve ustabaşlarının kefillik etmeyeceği asker, rençber ve sairenin de İzmir’de başıboş bulunmaları caiz olmadığından münasip bir mahale sevk ve iskânı gerekli görülmüştür (*BOA., HAT., 489/23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830*).

Nitekim Kıbrıs adasında Müslüman ahalinin azlığı ve tarıma elverişli boş arazilerin çokluğu hasebiyle muhacirlerin oraya sevk ve iskân ettirilmesinin, hem kendilerinin refahına hem de adada Müslüman nüfusun artmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla esnaflığa kabiliyeti ve kefil olmayan muhacirin İzmir’de ikamet ettirilmeyerek aileleri ile birlikte gemilere bindirilip Kıbrıs adasına gönderilmelerine çalışılmıştır. Böylece İzmir’de gerek muhacirin gerekse kefilsiz ve başıboş ferdin bulunmaması sağlanarak asayiş ve düzenin korunması hedeflenmiştir (*BOA., HAT., 489/23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830*).

Mora muhacirlerinin önemli bir kısmı da İstanbul’a yerleştirilmiştir. İstanbul’a gelenler ya Anabolu ve Mostar gibi doğrudan işgal sahasından veya daha önce geldikleri İzmir gibi Anadolu’nun bir şehir veya kasabasından İstanbul’a ulaşmışlardır (İpek, 2006: 84). Muhacirlerin birçoğu bölgedeki mallarını satamadıkları için mağdur duruma düşmüştür. İstanbul’a gelen muhacirlerin iskânı ve diğer sorunları ile bizzat Sadrazamın ilgilenmesi emredilmiştir (Örenç, 2013: 84).

1824 yılında yaşanan yoğun göç dalgasında muhacirlerin büyük bir bölümünün İstanbul’a gelmesi ve diğer mahallere gönderilen muhacirlerin de bunlara eklenmesiyle İstanbul’da bir yığılma yaşanmıştır. Bu da bazı şikâyetlere neden olmuştur. Babıâli durumun kontrolden çıkması üzerine bütün ilgili mahalleri tekrar uyarmıştır. İstanbul’da muhacir barındıracak yer kalmadığı, Sadrazamın bizzat bu işlerle yoğun bir şekilde meşgul olduğu bildirilmiştir (Örenç, 2013: 84).

Geçici olarak İstanbul'da yerleştirilen muhacirlerden yardıma muhtaç olanlar Suriçi ve Eyüp civarında devlet tarafından kiralanan evlere yerleştirilmiştir (BOA., A. MKT. NZD., 50/23, 9 Cemazeyilahir 1268/1 Mart 1852; İpek, 2006: 84). Bu evlerin kiralari uzun yıllar devlet bütçesinden karşılanmıştır. Nitekim 1836 başından itibaren 6 aylık ev kirasının Darphane tahsisatından ödenen miktarı 1.080 kuruştur (Örenç, 2013: 84). Yine, 1852 yılı Mart ayından Ağustos ayına kadar olan 6 aylık hane kiralari 1.080 kuruş hesaplanmış ve ilgili masraf Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştır.⁴⁴ Suriçi'nde ve Eyüp civarında kiralanan hanelerin kira ücretlerinin İstanbul ve Eyüp kadıları marifetiyle hane sahiplerine verildiği (BOA., C. DH., 128/6364, 15 Şevval 1261/17 Ekim 1845) görülmüştür. Ayrıca Mora muhacirlerine hane kirası olarak verilen paradan harç alınmaması (BOA., A. MKT. NZD., 349/10, 10 Şevval 1277/21 Nisan 1861) emredilmiştir. Bu hanelerde zaman içerisinde ortaya çıkan problemler de yine devlet eliyle giderilmiştir. Örneğin, Mora muhacirlerinden Ayşe Hatun'un Atik Ali Paşa Mahallesi'ndeki hanesi tamir edilmiş ve bu işlemde doğan masraf devlet bütçesinden karşılanmıştır (BOA., A. MKT. NZD., 261/10, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 2881 numaralı Maliye Vâridât Muhasebesi Defteri içerisinde, İstanbul'da bulunan Mora muhacirlerinin hane kiralariına dair bir liste tespit edilmiştir. Listede, 12 hane sahibinin ismi, mahallesi ve kira parası verilmiştir. Örneğin Keçeci Pîr Mahallesi'nden Emine Hanım'ın hane kirası 60 kuruş, Horhor'da ikamet eden Hafız Hüseyin'in hane kirası 60 kuruş, Hatice ve Azize hatunların hane kirası 30 kuruş olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Mora muhacirlerine ait 12 hanenin kira bedelinin 15 ilâ 60 kuruş arasında değişmekte olduğu görülmüştür. Hanelerin toplam kira bedeli ise 480 kuruş olarak hesaplanmıştır (BOA., ML. VRD.d., No: 2881).

Mora muhacirlerine "sadaka-i padişahî" olmak üzere maaş da bağlanmıştır (İpek, 2006: 84). Yani fakir, işsiz güçsüz, yardıma muhtaç durumda olan muhacirlere günlük para tahsis edilmiştir. Nitekim Mora'dan gelen muhacirlere *atiyye-i seniyye* olarak aylık 18,5 kuruş maaş tahsis olunmasına dair II. Mahmut'un iradesi söz konusudur (BOA., HAT., 531/26191, 25 Zilkade 1250/25 Mart 1835). Bu anlamda yapılan maaş tahsislerine dair pek çok örnekle karşılaşılacaktır. Örneğin, Mora muhacirlerinden Mustafa Ağa'nın yeğeni

⁴⁴ BOA., A. MKT. NZD., 50/23, 9 Cemazeyilahir 1268/1 Mart 1852. Muhacirlerin hane kiralari için diğer dönemlere dair yapılan ödemelere dair bkz. BOA., A. MKT. NZD., 13/73, 20 Şevval 1266/29 Ağustos 1850; BOA., A. MKT. NZD., 29/20, 9 Cemaziyelevvel 1267/12 Mart 1851; BOA., A. MKT. NZD., 42/43, 10 Zilkade 1267/6 Eylül 1851.

Yusuf Efendi'ye (*BOA., A. MKT. NZD., 125/67, 15 Rebiulahir 1271/5 Ocak 1855*); Mora muhacirlerinden Mustafa Bey'in kızına (*BOA., A. MKT. NZD., 182/50, 11 Şaban 1272/17 Nisan 1856*); Mora muhacirlerinden Fatma Hatun'a (*BOA., A. MKT. NZD., 360/89, 26 Muharrem 1278/3 Ağustos 1861*); Mora muhacirlerinden vefat eden Halil Efendi'nin ailesine (*BOA., A. MKT. NZD., 171/77, 10 Rebiulevvel 1272/20 Kasım 1855*) maaş tahsis edildiği tespit edilmiştir. Yine, 1832 yılında fakir muhacirler için ayrılan aylık 920 kuruşun Darphane Hazinesi'nden ödenmesi emredilmiştir (Örenç, 2013: 84).

Moralı muhacirlerden bir kısmının resmî işlerde istihdam edilmesine çalışılmıştır. Nitekim 1860'a kadar İstanbul'da bulunan ve maaş alan Moralı muhacirler tespit edilebilmektedir (İpek, 2006: 84). Örneğin, Mora muhacirlerinden İbrahim Ağa'nın Bölükbaşılık'ta istihdamı (*BOA., A. MKT. NZD., 32/26, 13 Cemazeyilahir 1267/15 Nisan 1851*), Mora muhacirlerinden ve Aksaray sakinlerinden Mehmed Rıfat Bey'in Şehremaneti'nde istihdamı (*BOA., A. MKT. NZD., 214/66, 27 Cemazeyilahir 1273/22 Şubat 1857*), Mora muhacirlerinden Ahmed Ağa'nın gümrükte istihdamı (*BOA., A. MKT. DV., 31/70, 11 Rebiulevvel 1267/14 Ocak 1851*) sağlanmıştır. Bu yönde yapılan harcamalar, hazinenin çeşitli kademelerine havale edilmiştir. Taşra da ise durum daha ziyade yerel idarecilere ve halkın hamiyetine havale edilmiştir (Gökpinar, 1973: 22-29; İpek, 2006: 83-84).

II. Mahmut, muhacirlere tahsis edilen maaşın, ileride gelecek olanlara emsal teşkil etmesinden ve İstanbul'a yönelik muhacir trafiğinin artmasından endişelenmiştir. Bu nedenle, maaş talebinde bulunan söz konusu muhacirlerin Çirmen kazasının münasip mahallerinde iskân edilerek geçimlerinin temin edilmesine dair Hatt-ı Hümayun sadır olmuştur (İpek, 2006: 84).

Mora'da yaşanan katliamlardan kaçan bir grup Müslümanın Kıbrıs'a göç ettiği tespit edilmiştir. Aslında, 1821'de Mora'da Rum asiler ayaklandığında aynı zamanda hem Kıbrıs hem de Girit'te isyan konusunda bir heyecan yaşanmış ancak alınan sert tedbirler sayesinde Osmanlı egemenliği devam ettiğinden bu heyecan ve beklenti ciddi bir etki yaratmamıştır.⁴⁵ Kıbrıs'ta asayişin sağlanmış

⁴⁵ 1821 yılında Mora isyanından cesaretlenen Kıbrıs'taki Rumlar, adada bağımsızlık için faaliyetlere başlamışlardır. Rumların silahlandığı bilgisini haber alan Padişah, validen bunun önlenmesini istemiştir. Adaya 3 bin kadar asker gönderilmiştir. Bu arada adadaki Rumlar, yer yer olaylar ve isyanlar başlatmışlardır. O dönemde Kıbrıs'ta vali olan Muhassıl Mehmet Ağa (Silahşor Küçük Mehmet), hemen harekete geçerek Rum kilise ve evlerinde araştırmalar yaptırmıştır. Bu araştırmalarda silahlar ve mühimmat ele geçirilmiştir. Nihayetinde müsebbipler ve suçlular yakalanıp idam edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Dinç, 2017: ss. 393-404. Kıbrıs'ta alınan sert tedbirler neticesinde Rumların bir kısmı adayı terk etmiştir. Rum müellif Kyriazes, Osmanlı'nın aldığı sert tedbirler sebebiyle adayı terk eden Rumların sayısını 20-25 bin olarak

olması, aynı zamanda Mora'dan kaçan bir grup muhacirin buraya sığınmasına da olanak sağlamıştır. Nitekim 274 Mora muhacirinin Kıbrıs adasına yerleştiği tespit edilmiştir (İpek, 2006b: 85). Bunu, 1831 yılı nüfus sayımı verilerinde görmek mümkündür. İlgili sayımda Kıbrıs adasının mevcut nüfusu 14.983 olup, bu toplam nüfus içerisinde Mora'dan ve sair yerlerden gelen 274 kişi kaydedilmiştir. Bunun 49'u çocuk, 171'i yetişkin (güçlü ve dinç) ve 54'ü ihtiyardır (Kartal, 1995: 162).

Mora isyanı sırasında Anadolu'ya gelen çok sayıda muhacirden önemli bir kısmı Antalya'ya yerleşmiştir (Erten, 1997: 89). Yunanistan'ın farklı şehirlerinden gelen muhacirler için "*Mora muhaciri*", "*Moralı*", "*Moravî*" adları kullanılmıştır. Antalya'ya tam olarak ne zaman geldikleri ise belli değildir. Ancak muhacirlerin, ağırlıklı olarak 1822 ve 1823 yıllarında Modon ve Koron'dan Antalya'ya geldikleri ileri sürülmüştür.⁴⁶ Bir bölümü Şarampol mevkiindeki saz damlara yerleştirilmiş⁴⁷, bir bölümü de başta Kızılsaray Mahallesi olmak üzere şehrin dış mahallelerine iskân edilmiştir (Dayar, 2018: 24). Birkaç yıl içinde Antalya'ya gelen Moralıların sayısının yaklaşık 400 haneye ulaştığı belirtilmiştir (Danieloğlu, 2010: 141). Ancak Osmanlı Devleti bu sürece hazırlıksız yakalandığından 1840'ların başlarında bile muhacirlerin bir bölümü şehir ve limandaki kahvehanelerde barınmak zorunda kalmıştır (Dayar, 2018: 24). Diğer taraftan Antalya'ya gelen Mora muhacirlerinin bölgede hissedilir bir etkide bulundukları ileri sürülmüştür (Dinç, 2007: 70).

Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımında (1831) Antalya şehir merkezinde 2.879, tabi nahiye ve köylerde 1.963 nüfus, bu dönemde Anadolu eyaletine bağlı Teke sancağı genelinde ise toplam 35.839 nüfus tespit edilmiştir. Bu toplam nüfus içerisinde Mora'dan göç eden 522 muhacir de yer almıştır. Bunların çoğunluğunun "*sekbân*" olduğu belirtilmiştir (Karpata, 2010: 236; Kartal, 1995: 122).

1840 tarihli nüfus sayımlarında Mora muhacirlerinin miktarı daha net bir şekilde tespit edilebilmektedir. 1840 yılı nüfus sayımına göre Antalya'da 288

vermiştir. Fakat Halil İnalcık, bu rakamı abartılı bulmaktadır. Celal Erdönmez'in tahminine göre ise firar edenlerin sayısı 1.500'ü geçmez. Bilgi için bkz. Erdönmez, 2004: 48.

⁴⁶ Danieloğlu, 2010: 141; Dinç, 2017: 776. Antalya Şer'iyye Sicilleri'nde muhacirlerin hangi bölgelerden geldiklerini belirten çok az kayıt vardır. Bu kayıtlarda Modon ve Koron'un yanı sıra Bardinye adı da zikredilmiştir. Nüfus defterlerinde ise Modon, Koron ve Bardinye haricinde Arkadya ve Andurye adları da geçmektedir. Bkz. Dayar, 2018: 24.

⁴⁷ Seyyah Edward Forbes ve Thomas Spratt, Antalya kasabasına varmadan önce, bir bölümünü Müslüman Arnavutların, bir bölümünü de Mora'dan gelen muhacirlerin oluşturduğu yaklaşık 3 bin kişilik kulübeleri gördüklerini yazmıştır. Bkz. Spratt- Forbes, 1847: 210.

erkek Mora muhaciri kayıtlıdır. Bu sayının ikiye katlanmasıyla tahmini olarak 576 kişilik tam nüfus elde edilebilmektedir. Bu dönemde Antalya şehir merkezinde 3.132 kişilik erkek nüfus kayıtlı olduğuna göre, bunun içerisinde Moralı nüfus %9,2'lik bir orana sahiptir. Ancak 1831 nüfus sayımında Karal'ın verdiği 522 erkek nüfus sayısı göz önüne alındığında toplam rakamın düşük kaldığı görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebinin, bazı muhacirlerin şehri terk etmesi veya 1830'larda yaşanan salgın hastalıklar olabileceği belirtilmektedir (Dinç, 2017: 777).

Tablo 1

1840 Yılı Nüfus Sayımına Göre Mora Muhacirlerinin Antalya'da Yaşadıkları Yerler (Dinç, 2017: 777)

Kale İçinde Mahalle Adı	Moralı Muhacir Sayısı	Kale Dışında Mahalle Adı	Moralı Muhacir Sayısı
Cami-i Cedid	3	Timurcu Süleyman	28
Cami-i Atik	5	Bâli Bey	5
Makbul Ağa	7	Divan Piri	0
Hatib Süleyman	7	Kızılsaray	86
Mecdeddin	11	Elmalı	12
Has Balaban	6	Âşık Doğan	2
Karadayı	1	Sağır Bey (Sagır Bey)	2
İskender Çelebi	0	Keçi Bali	4
Baba Doğan	2	Şeyh Sinan	40
Tuzcular	5	Çavuş Bahçesi	2
Çullah Kara	0	Tahıl Pazarı	0
Ahi Yusuf	4	İğdir Hasan	6
Ahi Kızı	0	Şücaeddin (Şeyh Şüca)	1
		Sofular	17
		Arab Mescidi	7
		Araban	0
		Kızılharım	0
		Takyeci Mustafa	21
		Kirişçiler	2
		Meydan	0
		Timurcu Kara	2
Toplam	51		237

Antalya ve yakın çevresinde tutulan *Temettuât* kayıtlarının incelenmesi sonucunda, şehir merkezinde bulunan 14 mahalle, iki köy ve bir çiftlikte yerleşen Mora muhaciri ailelerin önemli ölçüde 12 mahalleye dağınık şekilde yerleştikleri tespit edilmiştir. Antalya'da en çok Mora muhaciri iskân edilen mahallelerden Kızılsaray Mahallesi'nde bulunan Mora muhacirleri, toplam 117 hanenin 55'ini yani mahallenin yaklaşık yarısını oluşturmuştur. Diğer kale dışındaki

mahallelerden Demirci Süleyman Mahallesi'nde bulunan toplam 94 haneden 30'u; Takyeci Mustafa Mahallesi'nde toplam 65 haneden 21'i; Keçi Bali Mahallesi'nde toplam 37 hanenin 11'i (Babacan, 2017: 198); Bâli Bey Mahallesi'nde toplam 65 hanenin 4'ü; Divan Piri Mahallesi'nde 20 hanenin 1'i; Aşık Doğan Mahallesi'nde 56 hanenin 1'i; Sağır Bey (Sagır Bey) Mahallesi'nde 70 hanenin 5'i; Şeyh Sinan Mahallesi'nde 21 hanenin 3'ü; İğdir Hasan Mahallesi'nde 47 hanenin 6'sı; Sofular Mahallesi'nde 59 hanenin 13'ü; Arab Mescidi Mahallesi'nde 34 hanenin 4'ü; Araban Mahallesi'nde 24 hanenin 1'i; Kirişçiler Mahallesi'nde 14 hanenin 1'i olmak üzere toplam 935 haneden 156'sının (%16,68) Mora muhacirlerden meydana geldiği görülmüştür. *Cami-i Atik, Hatib Süleyman, Has Balaban, Tuzcular, Çullah Kara, Ahi Yusuf* gibi kale içindeki mahallelerde ise toplam 288 haneden 19'unun (%6,59) Moralı olduğu kaydedilmiştir. Neticede Temettuat defterlerine bakıldığında, Antalya şehir merkezinde (nefs-i Antalya) Mora muhacirlerinin sahip oldukları hane miktarı “en az” 175 olarak hesaplanmıştır (Dinç, 2017: 778). Ayrıca Yıldız, mahallelerin yaklaşık üçte birini Mora muhacirlerinin meydana getirdiğini belirterek, genel olarak Antalya merkezinde iskân edilen Mora muhaciri sayısının yaklaşık 692 nüfus (Yıldız, 2018: 528) olduğu yönünde tahminde bulunmuştur.

Şer'iyye Sicilleri içerisinde yer alan veya müstakil olarak tutulan *Tereke* kayıtları, dönemin sosyo-kültürel yapısı ve yaşamıyla ilgili olarak veriler sunmasının yanı sıra aile kurumuna dair bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Nitekim 1854-1859 yıllarına ait tereke kayıtlarında, Antalya'daki Mora muhaciri nüfusuna, aile yapılarına dair bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin, tereke sahibi olan Mora muhaciri *Hüseyin Ağa ibn Mustafa*, Antalya'nın Tuzcular Mahallesi'nden olup 3 kız ile 2 erkek çocuğuna sahiptir (Tezcan, 2018: 172). Mora muhaciri *Salih Efendi ibn Tosun Hasan Ağa* ise, Hasbalan Mahallesi'nden olup Mısır diyarında binbaşı olmuş ve İskenderiye'de vefat etmiştir. 1 erkek ve 1 kız olmak üzere 2 çocuğu vardır (Tezcan, 2018: 175).

İskânın ilk yıllarında muhacirlerin Antalya şehrinin dışında yerleşmesi, Moralılar ve yerliler arasındaki farkı belirginleştirmiştir. Fakat muhacirler ve yerliler arasındaki esas farklılık konuşma dilinde ortaya çıkmıştır. Mora muhacirleri, Türkçe dışında bir dil bilmeyen Antalya Rumlarının aksine Yunanca konuşmuşlar ve bu şaşırtıcı karışıklık Antalya'ya gelen birçok kişinin de dikkatini çekmiştir. Örneğin, 1862 Ekim'inde Antalya'da bulunan *E. Sperling*, şehirdeki Moralıların Türkleşmiş Rumlara anadillerini tekrar öğrettiklerini ve Rumların “ulusal” kimliklerini pekiştirdiklerini iddia etmiştir. *Sperling*'e göre şehirdeki Rum okulları bu göç sürecinden sonra açılmıştır (Dayar, 2018: 24). *Antalyalı Danielloğlu* da Antalya Rumlarının, unuttukları Yunancayı Moralı muhacir

Müslümanlardan öğrendiklerini dile getirmiştir (Danieloğlu, 2010: 141; Dayar, 2018: 24).

Bérard, Antalya'daki Rumların Türkçe dışında lisan bilmediklerini, fakat şehir nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Müslüman Moralıların Yunanca konuştuklarını, uzun yıllar kendilerini “Moralı” olarak tanımlamaya devam ettiklerini yazmıştır (Dayar, 2018: 24). Amerika'nın İzmir konsolosu *Ernest Lloyd Hariss*, 1915'teki Ege seyahati esnasında karşılaştığı Antalya'daki Moralıları “*çok ilginç bir etnik topluluk*” olarak tanımlamıştır (Hariss, 1915: 260; Dayar, 2018: 24). 1926'da *Charles P. Howland* ise, Antalya'daki Moralıların Yunanca konuştuğunu söylemiştir (Howland, 1926: 617; Dayar, 2018: 24).

Mora'dan Antalya'ya gelen bazı ailelerin uzun bir süre söz sahibi oldukları ve nüfuzlarını birkaç kuşak devam ettirdikleri görülmektedir. Bu ailelerden en önemlisi Moraviler'dir. Moraviler, Yunan ayaklanmasından sonra Antalya'ya gelen göçmenler arasında adı en çok anılan aileler arasında yer almıştır. Ailenin Antalya'daki ilk temsilcisi Abdullah oğlu Mustafa Ağa, Mora'da doğmuş ve o öldükten sonra Moraviler'in Antalya'daki en önemli temsilcisi, oğlu Ali Muhlis Ağa olmuştur (Dayar, 2018: ss. 24-25). Kısacası Antalya, bilhassa XIX. yüzyıldan sonra meydana gelen göçlerle sosyolojik açıdan oldukça renklenmiştir. Moralılar ile birlikte Mısırlılar, Giritliler, Balkan Muhacirleri, Kafkas muhacirleri, Kıbrıs Türkleri bu şehre mutfak kültürleri ve yeme-içme alışkanlıkları ile birlikte gelmiş ve derin izler bırakmışlardır.

Burada Kızılhisar⁴⁸ Türklerine ayrı bir yer vermek gerekmektedir. Osmanlı dönemi boyunca (1470-1833) Eğriboz adasının merkezini oluşturan Eğriboz kalesi ve çevresinden sonra, adanın ikinci sırada gelen yerleşimi Kızılhisar olmuştur. 1821'de Mora'da başlayan ve kısa sürede geniş çaplı bir ihtilale dönüşen isyanla beraber Kızılhisar da yoğun saldırı altında kalmıştır. Mora sahillerine toplanan eşkıya birkaç gemi ile Kızılhisar'a da hücum etmiştir. Başlangıçta bu saldırılar başarıyla püskürtülmüş ise de (*BOA.*, *HAT.*, 744/35211, 3 Muharrem 1237/30 Eylül 1821) bir süre sonra kalede zahire ve mühimmat sıkıntısının baş gösterdiği haber verilmiştir. Nitekim bu sıkıntı 1822 yılı boyunca da devam etmiştir (*BOA.*, *HAT.*, 611/29986, 3 Muharrem 1237/7 Nisan 1822). Donanma gemileriyle Eğriboz ve Kızılhisar'a asker ve zahire gönderilmiş ve 1823

⁴⁸ “Kızılhisar” için bilhassa erken dönem Osmanlı kaynaklarında “Karisto” adı da kullanılmıştır. Buna göre, 15. yüzyıl sonlarında bir merkez ve buna bağlı sekiz köyden oluşan bir nahiyeye karşılık gelen bu yöre, “Vilâyet-i Karisto” olarak geçerken, bu nahiyenin merkezi de “Nefs-i Kızılhisar” olarak adlandırılmıştır. Diğer yandan Kızılhisar Türkleri de burayı “*Karistos*” olarak adlandırmaya devam etmişler, dolayısıyla her iki isim de Osmanlı dönemi boyunca kullanılmaya devam etmiştir. Bu durumun en belirgin göstergesi “*Karisti*” sözcüğünün Seferihisar'da Kızılhisar kökenliler arasında kuşaklar boyunca lakap olarak yaşamasıdır. Arısoy, 2015: 85.

yılının Eylül ayı itibariyle bölgenin güvenliği sağlanmış ise de⁴⁹ sıkıntılar bitmemiştir. 1825 yılında iklim koşullarına da bağlı olarak tekrar zahire sıkıntısı baş göstermiştir.⁵⁰ 1827 yılı Mayıs ayı itibariyle Eğriboz ve Kızılhisar'da tekrar baş gösteren zahire sıkıntısı⁵¹ ve aynı yılın Kasım ayında Eğriboz ve Kızılhisar kaleleri muhafızı Ömer Paşa tarafından takviye kuvvet talebi⁵² isyanın ilk günlerinden itibaren yıllar boyunca Kızılhisarlıların neredeyse hiç durmaksızın muhasara altında olduklarını, özellikle gıda sıkıntısının isyanın sonuna kadar devam ettiğini göstermektedir (Arisoy, 2015: 104).

Yunan İhtilali boyunca Osmanlı Devleti'nin kontrolünde kalan bu bölge, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan *Londra Protokolü* uyarınca bağımsız Yunan devletinin bir parçası haline gelmiştir. Ancak Eğriboz'un Osmanlı askeri ve mülki idarecileri tarafından tam olarak tahliyesi 1833 yılı ortalarını bulmuştur. Adanın merkezinde yaşayan Müslüman aileler peyderpey adadan ayrılmış, bunların küçük bir kısmı ise yıllar boyunca burada azınlık olarak yaşamaya devam etmiştir.⁵³ Fakat hem coğrafi yerleşim alanı, hem de sosyo-ekonomik bakımdan farklı bir grup teşkil eden Kızılhisar Türkleri, 1833 yılında adadan topluca ayrılarak Sığacık ve Seferihisar taraflarına göç etmişlerdir. Her ne kadar *Londra Protokolü* Müslümanların adadan ayrılmasını şart koşmamış ise de, ilgili hükümlerin uygulamaya konması ile bu yörenin Türkleri için göç, fiili bir zorunluluk halini almıştır (Arisoy, 2015: 105-106).

⁴⁹ BOA., HAT., 911/39860, 25 Şevval 1238/5 Temmuz 1823. Donanmayla Midilli'ye uğrayan Kaptan-ı Derya Hüsrev Mehmed Paşa, Eğriboz asilerinin Kızılhisar'a hücum ettiklerini haber alınca oraya gitmiş ve üç bin gönüllü asker çıkararak zahire yardımında bulunmuştur. Ayrıca Mora ordusuna verilmek üzere Eğriboz Muhafızı Ali Paşa'ya buğday ve peksimet yollanmıştır. Bkz. BOA., HAT., 903/39679, 25 Şevval 1238/6 Temmuz 1823.

⁵⁰ Nitekim 16 Temmuz 1825 tarihli tahriratta, Kızılhisar halkının zahireleri kalmadığı ve bir miktar zahire gönderilmesi rica edilmiştir. Bkz. BOA., HAT., 895/39452, 1 Zilkade1240/17 Haziran 1825; BOA., HAT., 895/39452, 30 Zilkade1240/16 Temmuz 1825.

⁵¹ Eğriboz ve Kızılhisar'a on beş yirmi güne kadar zahire yetişmez ise felaket olacağı bildirilmiştir. Bkz. BOA., HAT., 869/38655, 7 Şevval 1242/4 Mayıs 1827.

⁵² BOA., HAT., 1090/44283, 9 Cemaziyelevvel 1243/28 Kasım 1827. Kalelere mühimmat ve zahire satın alınması için Darbhane-i Amire'ce tahsis olunan 3.500.000 kuruşun taksimini gösteren defter için bkz. BOA., HAT., 1090/44283, 15 Cemaziyelevvel 1243/4 Aralık 1827.

⁵³ 1854 yılında dahi İslam nüfusunun Eğriboz'da bulunduğu görülmektedir. Nitekim bu tarihte, Eğribozda bulunan 25 kadar İslam ailesinin sıkıntı içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu ailelerin herhangi bir hezimet uğramadan isteklerine göre Selanik ve İzmir taraflarına çıkarılması veya Dersaadet'e gelmek isteyenlerin buraya getirilmesi hususunda Tersane-i Amire'den bir küçük vapur gönderilmesi Kaptan-ı Derya Paşa'ya bildirilmiştir. Bkz. BOA., İ. HR., 107/5281, 7 Receb 1270/5 Nisan 1854.

Kızılhisarlıların Çeşme, Seferihisar ve Sığacık taraflarına yerleştirilmeleri kararlaştırılmadan önce bu hususta Meclis-i Şura'da bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda, muhacirlerin ilgili mahallerde iskânlarıyla, gemicilik ile meşgul olduklarından, bazı faydalar da sağlayacağı ifade edilmiştir. Fakat Anadolu ahalisiyle uyum sağlayamayarak birtakım uygunsuzluklara da sebep olabilecekleri düşünülmüş ve bir aralık Kızılhisarlıların, Kıbrıs cezaresine nakilleri gündeme gelmiştir. Bu husus kendilerine iletildiğinde ise, mal varlıklarını kaybettiklerini ve maddi imkânsızlıklarını ileri sürerek İzmir ve havalisine yerleşmeyi ve Osmanlı'nın kendilerine maddi yardımda bulunmasını istemişlerdir. Hatta Kıbrıs adasına nakilleri durumunda kendilerini idare edemeyeceklerini ifade etmişlerdir. Diğer taraftan Çeşme, Seferihisar ve Sığacık taraflarıyla sürekli alış-verişte bulunduklarını ve bu mahallerin ekser ahalisiyle yakınlıklarının olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla vatanlarından ayrılmalarıyla birlikte bu mahallere yerleştirilmelerini rica etmişlerdir. En nihayetinde de herhangi bir uygunsuzluğa meydan vermemek şartıyla Çeşme ve Seferihisar taraflarına yerleşmelerine izin verilmiştir (BOA., HAT., 1218/47682, 19 Rebiulahir 1248/15 Eylül 1832; BOA., HAT., 1221/47759-C, 19 Rebiulahir 1248/15 Eylül 1832).

Kızılhisarlıların, taleplerini dile getirmek için bir de arzuhal kaleme aldıkları tespit edilmiştir. Bu arzuhal sayesinde bu esnadaki durumlarını kendi ifadelerinden öğrenmek mümkündür. Bu ifadelerin bir kısmı şu şekilde özetlenebilir:

“fukara kulları on seneden beri muharebe ve muhasara ve düşmana karşı müdafaa ile meşgul olup işten güçten, kârdan kazançtan mahrum kalarak bu müddet zarfında kendilerimizle evlat ve ailelerimizin geçimi için cüz'i eşya ve hayvanlarımızı satarak parasız kalmış olduğumuzdan ve emlâk ve akarımızdan şimdiye kadar bir nesne satılamayıp ve bundan böyle ne vechile satılacağı malum olmadığından (...) ve deryâ ile ülfetimiz olduğu hasebiyle (...) ahvâl-i pür melâlimize merhameten İzmir etrafı sahillerinde bulunan Çeşme ve Seferihisar ve Siyacık (Sığacık) nam kasabalarda vatan edineceğimiz yerler verilmesini rica ederiz.”⁵⁴

⁵⁴ Ahmed, Yusuf, Ali, Mahmud, İsmail, Ali, Mehmed gibi 72 Müslümanın mührünün yer aldığı arzuhal için bkz. BOA., HAT., 1219/47727-F, 29 Zilhicce 1248/19 Mayıs 1833.

Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832)
Sürecine Genel Bir Bakış

Belge: 72 Kızılhisarlı Türk'ün Mührünün Yer Aldığı Arzuhal
(BOA., HAT., 1219/47727-F, 29 Zilhicce 1248/19 Mayıs 1833)

Kızılhisardan göç edip başka mahallere yerleşen bazı önemli şahsiyetler de vardır. Bunlardan biri de Bodrum'a yerleşen *Kızılhisarlı Mustafa Paşa*'dır. Kızılhisarlı Mustafa Paşa, Mora'nın Eğriboz Adası'nın Kızılhisar kasabası ahalisindendir. 1689 ile 1718 tarihleri arasında oğulları ile beraber Bodrum'a gelerek bir tersane inşa ettirdiği bilinmektedir. Özellikle tersanenin inşasından sonra Bodrum Yarımadası'nda imar faaliyetlerinin yoğun biçimde artması dikkat çekicidir. Kızılhisarlı Mustafa Paşa bunun yanında, Bodrumda bir cami ve bir okul inşa ettirmiştir. Başardılar ve Kırlangıçlar başbuğu gibi kumandanlıklarda da bulunan Mustafa Paşa, daha sonra kaptan-ı deryalığa kadar yükselmiştir. Ölümünün ardından, Gemibaşı Mahallesi Tersane Mevkii'nde bulunan bu türbeye defin olunmuştur (Eroğlu, 1939: ss. 210-211; Bodrumlu, 1996: 60).

Mora muhacirlerinin, bazı yerleşim yerlerinde yerli ahali ile uyum sağlayamadıkları görülmüştür. Buna örnek, Mora'nın *Karaferiye* ahalisinden

olan ve *Lalot* adı verilen muhacir gurubu gösterilebilir. Bu muhacir gurubu erkek, kadın ve çocuk dâhil olmak üzere toplam 542 kişiden oluşmaktadır. Selanik'e yerleştirilen *Lalotlar*, yerli ahalinin, uygunsuz hareketlerinden şikâyetçi olması üzerine Varna'ya gönderilmiştir. Varna'da, Osmanlı-Rus Savaşı'nın yapmış olduğu tahribat sebebiyle imkânlar elverişli olmamasına rağmen, muhacirlere evler hazırlanmış, araziler tahsis edilmiştir (Örenç, 2013: 87). Gelen muhacirler dört beş hane bir arada olmak üzere yerli ahaliye boşalttırılan evlere geçici olarak yerleştirilmiştir. Bunların bir kısmı ziraî krediler ile desteklenerek çiftçilik yapmaya özendirilmiştir (İpek, 2006: 83). Ancak muhacirler, Varna'daki yerli ahaliyle de anlaşamamışlar ve Selanik, Tırhala ve Rumeli dâhilinde iskânları düşünülmüştür. En nihayetinde Varna'daki muhacirlerin, başta Filibe ve Pazarcık olmak üzere Yenişehir ve Edirne havalisinde yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.⁵⁵

SONUÇ

XVIII. yüzyılda art arda meydana gelen Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi ve bunların yarattığı ortamın içinde filizlenen bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri, isyan süreçlerini ve çok uluslu yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu fikirlerin etkisiyle Osmanlı'dan ayrılma girişiminde bulunan bir millet de Rumlar olmuştur. Osmanlı millet sistemi içerisinde diğer etnik gruplara oranla oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve adil bir şekilde yönetilen Rumlar, 1821 yılında Eflak-Boğdan ve Mora'da bir isyan başlatmışlardır. Bu isyan, bir müddet sonra Avrupa'nın gözünde bağımsızlık mücadelesine dönüşmüş ve Avrupa kamuoyunca da desteklenmiştir.

1821 Rum isyanı, aynı zamanda, Mora'yı vatan edininip, buraları mamur hale getiren Türkler için acılarla dolu, çok sancılı bir süreci de başlatmıştır. Rumlar, isyanın en başında hedeflerinin Mora'da bir tek Türk kalmayana kadar savaşmak olduğunu bütün dünyaya ilan etmişlerdir. İsyân boyunca kalelerde kuşatma altında tutulan Türkler için dayanılmaz boyutlara ulaşan açlık ve sefalet, günlük yaşamın olağan bir parçası haline gelmiştir. Bu şartlar altında, Mora ve diğer isyan bölgelerinde yaşayan Türler için ölüm bazen kurtuluş olmuştur. Ağır şartlara daha fazla dayanamayıp teslim olanlardan pek çoğu ise acımasızca katledilmiştir. Bu katliamlar neticesinde Mora Yarımadası'nda yaşayan Müslüman nüfusta önemli bir azalma meydana gelmiştir. Katliamdan kurtulanlar

⁵⁵ BOA., HAT., Dosya No: 1322, Gömlek No: 51641, 11 Receb 1252/22 Ekim 1836; BOA., HAT., Dosya No: 1322, Gömlek No: 51641, 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837; İpek, 2006: 83-84; Örenç, 2013: 87.

ise, yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Dünün çift-çubuk, arazi sahibi itibarlı insanları, bir anda orada burada sefalet içinde yaşamaya mahkûm olmuştur. Bir kısmı devletin yardımları ile hayatlarını sürdürmeye çalışmıştır. Yüzyıllar boyu Mora’da oluşturulan Türk emlak ve vakıfları ile bölgedeki asırlık Türk medeniyetinin izleri, gözü dönmüş isyancılar eliyle silinmiştir. Mora Müslümanları isyan süresince canlarından, Yunanistan’ın bağımsızlığı sonrasında ise mallarından olmuşlardır.

Pek çok Mora Müslümanı adalara, Batı Anadolu sahillerine göç etmiştir. Muhacirler, yeni topraklarında *hukuk-ı müsaferet* ve *uhuvvet-i İslamiyet* anlayışı çerçevesinde karşılanmışlardır. Yerel yöneticilere gönderilen tenbihnamelerle muhacirlerin yiyecek, giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasına, iskân edilmelerine çalışılmıştır. Nitekim bu anlamda özellikle İzmir ve Kuşadası muhafızları önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Yürütülen çalışmalar neticesinde muhacirlerin Midilli, Sakız ve Kıbrıs adalarına; İstanbul’a; Antalya’ya; Muğla sancağına bağlı İzmir, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası ve Söke’ye; Kütahya sancağına bağlı çeşitli mahallere yerleştirildiği tespit edilmiştir. Geçimlerini sağlayabilmeleri için kendilerine maaş bağlanmış. Yine bazı muhacirlerin çeşitli iş sahalarında istihdam edildikleri görülmüştür. Başlangıçta yerel ahali ile muhacirler arasında her ne kadar bazı uyum sorunlarıyla karşılaşılırsa da bu sıkıntılar zamanla ortadan kalkmış ve Moralı muhacirler, hayatlarını yeni kurdukları düzen içerisinde devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

a. Arşiv Vesikaları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dâhiliye Evrakı (C. DH):

BOA, Dosya No: 128, Gömlek No: 6364, 15 Şevval 1261/17 Ekim 1845.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT):

BOA, Dosya No: 904, Gömlek No: 39693, 18 Cemazeyilevvel 1238/31 Ocak 1823.

BOA, Dosya No: 910, Gömlek No: 39834, Selh-i 1238/Ocak 1823.

Metin MENEKŞE

BOA, Dosya No: 926, Gömlek No: 40255, 17 Cemazeyilahir 1239/ 18 Şubat 1824.

BOA, Dosya No: 926, Gömlek No: 40255, 29 Zilhicce 1239/ 25 Ağustos 1824.

BOA, Dosya No: 874, Gömlek No: 38787, 1 Ramazan 1239/30 Nisan 1824.

BOA, Dosya No: 1351, Gömlek No: 52784, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838.

BOA, Dosya No: 902, Gömlek No: 39660, 25 Cemazeyilevvel 1238/7 Şubat 1823.

BOA, Dosya No: 913, Gömlek No: 39898, 3 Cemazeyilevvel 1238/16 Ocak 1823.

BOA, Dosya No: 913, Gömlek No: 39905, 2 Cemazeyilevvel 1238/ 15 Ocak 1823.

BOA, Dosya No: 849, Gömlek No: 38070, 15 Rebiulahir 1244/25 Ekim 1828.

BOA, Dosya No: 489, Gömlek No: 23988, 15 Rebiulevvel 1246/3 Eylül 1830.

BOA, Dosya No: 744, Gömlek No: 35211, 3 Muharrem 1237/30 Eylül 1821.

BOA, Dosya No: 611, Gömlek No: 29986, 3 Muharrem 1237/7 Nisan 1822.

BOA, Dosya No: 911, Gömlek No: 39860, 25 Şevval 1238/5 Temmuz 1823.

BOA, Dosya No: 903, Gömlek No: 39679, 25 Şevval 1238/6 Temmuz 1823.

BOA, Dosya No: 895, Gömlek No: 39452, 1 Zilkade1240/17 Haziran 1825.

BOA, Dosya No: 895, Gömlek No: 39452, 30 Zilkade1240/16 Temmuz 1825.

BOA, Dosya No: 869, Gömlek No: 38655, 7 Şevval 1242/4 Mayıs 1827.

BOA, Dosya No: 1090, Gömlek No: 44283, 9 Cemazeyilevvel 1243/28 Kasım 1827.

BOA, Dosya No: 1090, Gömlek No: 44283, 15 Cemazeyilevvel 1243/4 Aralık 1827.

BOA, Dosya No: 1218, Gömlek No: 47682, 19 Rebiulahir 1248/15 Eylül 1832.

BOA, Dosya No: 1219, Gömlek No: 47727-F, 29 Zilhicce 1248/19 Mayıs 1833.

BOA, Dosya No: 531, Gömlek No: 26191, 25 Zilkade 1250/25 Mart 1835.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ. HR.):

BOA, Dosya No: 107, Gömlek No: 5281, 7 Receb 1270/5 Nisan 1854.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti (ML), Varidat Muhasebesi Defteri (VRD. d.), No: 2881.

Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832)
Sürecine Genel Bir Bakış

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemi (A. MKT), Nezâret ve Devâir Evrakı (NZD):

BOA, Dosya No: 50, Gömlek No: 23, 9 Cemazeyilahir 1268/1 Mart 1852.

BOA, Dosya No: 13, Gömlek No: 73, 20 Şevval 1266/29 Ağustos 1850.

BOA, Dosya No: 29, Gömlek No: 20, 9 Cemazeyilevvel 1267/12 Mart 1851.

BOA, Dosya No: 42, Gömlek No: 43, 10 Zilkade 1267/6 Eylül 1851.

BOA, Dosya No: 349, Gömlek No: 10, 10 Şevval 1277/21 Nisan 1861.

BOA, Dosya No: 261, Gömlek No: 10, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858.

BOA, Dosya No: 182, Gömlek No: 50, 11 Şaban 1272/17 Nisan 1856.

BOA, Dosya No: 360, Gömlek No: 89, 26 Muharrem 1278/3 Ağustos 1861.

BOA, Dosya No: 171, Gömlek No: 77, 10 Rebiulevvel 1272/20 Kasım 1855.

BOA, Dosya No: 32, Gömlek No: 26, 13 Cemazeyilahir 1267/15 Nisan 1851.

BOA, Dosya No: 214, Gömlek No: 66, 27 Cemazeyilahir 1273/22 Şubat 1857.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemi (A. MKT), Deâvî Evrakı (DV):

BOA, Dosya No: 31, Gömlek No: 70, 11 Rebiulevvel 1267/14 Ocak 1851.

b. Kaynak Eserler, Resmi ve Süreli Yayınlar

Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi (1-3)*. A. Hezarfeni (Haz.). Yapı Kredi Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet (11-12)*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

Danieloğlu, D. E. (2010). *1850 Yılında Yapılan Bir Pamfilya Seyahati*. Ayşe Ozil (Çev.). Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

D'ohsson, I. M. (1992). *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*. Zerhan Yüksel (Çev.). Tercüman 1001 Temel Eser.

Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. I. Seyit Ali Kahraman (Haz.). Yapı Kredi yayınları.

- Finlay, G. (1861). *History of The Greek Revolution*. II, William Blackwood and Sons.
- Muâhedât Mecmuası*. (2008). IV, 70-80.
- Mustafa Nuri Paşa. (2008). *Netâyicü'l-Vukû'ât, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi*, I-IV, Yılmaz Kurt (Haz.). Birleşik yayınevi.
- Phillips, W. A. (1897). *The War of Greek Independence, 1821 to 1833*. Smith Elder & Co.
- Spratt, T. A. B.-Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyris*. I. John Van Voorst.
- Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü. (1315). *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi 1314*. Mihran matbaası.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, IX, Devre: II, İçtima Senesi: 2, (30.10.1340).

c. Araştırma Eserler

- Açıkkaya, S. (2012). Türkiye'nin Garp Meselesi-Yunan Galesi. *İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, 2011/2 (54), 173-191.
- Afyoncu, E. (2003). Osmanlı siyasi tarihinin ana kaynakları: Kronikler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 101-172.
- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akkayan, T. (1979). *Göç ve Değişme*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. No: 2573.
- Anderson, M. S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. İdil Eser (Çev.). Yapı Kredi yayınları.
- Anderson, R. (1830). *Observations Upon The Peloponnesus and Greek Islands, Made in 1829*. Crocker and Brewster.
- Arısoy, İ. A. (2015). Adalar Arasında, Balkanların Kıyısında: Kızılhisar (Karisto) Müstahkem Mevkii ve Kasabası. 8. *Uluslararası Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Bildirileri (06-07 ARALIK 2014)*, 77-122.
- Armaoğlu, F. (2006). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Alkım yayınevi.
- Avcı, C. (2008). Rum. *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXV, 222-225.
- Aybars, E. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (Kuruluş)*. Zeus Kitabevi.

Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyân, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832)
Sürecine Genel Bir Bakış

- Babacan, H. (2017). Temettuat Kayıtlarına Göre Antalya'daki Mora Göçmenleri. *Geçmişten Günümüze Göç*, I, Osman Köse (Edit.), 195-207.
- Bayrak, M. (1999a). *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*. Basılmamış doktora tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Bayrak, M. (1999b). Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu. *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, Yeni Türkiye yayınları, 71-86.
- Belen, N. (2004). *1900-1973 Yılları Arasında Kuşadası'nın Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*. Basılmamış doktora tezi, Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı.
- Berker, A. (1942). Mora İhtilâli Tarihçesi. *Tarih Vesikaları Dergisi*, II/VII, 63-80.
- Beydilli, K. (2010). Şark Meselesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 352-357.
- Bodrumlu, A. G. (1996). *Bodrum Tarihi*. A. İnân ve R. Özgürel (Haz.). Bosav yayınları.
- Bostan, İ. (2006). Navarin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, 441-443.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Castellan, G. (1995). *Balkan Tarihi*. Milliyet yayınları.
- Clair, W. St. (1972). *That Greece might still be free: the Philhellenes in the War of Independence*. Oxford University press.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. Türkiye yayınevi.
- Dayar, E. (2018). 19. Yüzyıl Antalya'sında Mora Göçmeni Bir Aile Moraviler. *Toplumsal Tarih*, 292, 24-33.
- Demirhan, H. (2012). Yunan İsyanı'nda (1821-1832) Londra Yunan Komitesi ve İngiliz Yunanseverlerin Faaliyetleri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 22, 41-64.
- Dinç, G. (2017). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Antalya'ya Olan Göçler ve Sonuçları (1800-1923). *Geçmişten Günümüze Göç*, II, (Editör: Osman Köse), 771-788.

- Dinç, G. (2007). Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımına göre Antalya'nın demografik yapısı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12, 65 – 87.
- Dinç, G. (2017). 1821 Yılında Kıbrıs'ta Yaşanan Gelişmeler ve Emvâl-i Metrûke. *Tarihte Kıbrıs (İlkçağlardan 1960'a Kadar)*, I, Osman Köse (Editör), 393-404.
- Douglas, D. (1955). *British and American Philhellenes (During the War of Greek Independence 1821-1833)*. Etaireia Makedonikôn Spudôn.
- Driault, E. (2005). *Şark Meselesi, "Bidâyet-i Zuhûrundan Zâmanımıza Kadar"*. Nafiz (Çev.), Emine Erdoğan (Yay. Haz.). Berikan Yayınevi.
- Ercan, H. Y. (1983). Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu. *Belleten*, XLVII (188), 1138-1149.
- Ercan, H. Y. (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Turhan Kitapevi.
- Erdönmez, C. (2004). *Şeriyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*. Basılmamış doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, Z. (1939). *Muğla Tarihi*. Marifet basımevi.
- Erten, S. F. (1997). *Antalya Livasi Tarihi*. Antalya: Altın Portakal Kültür ve Sanat Vakfı yayınları.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*. Ağaç yayınları.
- Finkel, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı*. Timaş yayınları.
- Gökbilgin, M. T. (1983). Navarin. *MEB İslam Ansiklopedisi*, IX, 127-135.
- Gökpınar, V. (1973). *Mora Muhacirleri Meselesi*. Basılmamış lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi, Nr. 6973.
- Günay, N. (2005). Filik-i Eteryâ Cemiyeti. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 263-287.
- Harris, E. L. (1915). Historic Islands and Shores of the Aegean Sea. *The National Geographic Magazine*, 28, 231-261.
- Howarth, D. (1976). *The Greek Adventure: Lord Byron and Other Eccentrics in the War of Independence*. Collins.
- Howland, C. P. (1926). Greece and Her Refugees. *Foreign Affairs*, 4(4), 613-623.

- Hülagü, M. (2004). 1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit. *XIV. CIEPO (Çeşme 18-22 Eylül 2000)*, 321-347.
- İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar*. Timaş yayınları.
- İpek, N. (2005). Yunanistan'ın Nüfus Siyaseti ve Mora'dan Batı Trakya'ya Kadar Türkler. *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler*, Mustafa Kahramanyol (Yay. Haz.), 95-107.
- İpek, N. (2006). Rum İsyanı ve Sonrasında Türk-Yunan Nüfusu Meselesi. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, 79-94. Serander yayınevi.
- İpek, N. (2011). Rumeli'den Anadolu'ya Göç. *Mübadele Şen Gittik&Yash Döndük*, 15-19, Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Kültür yayınları.
- İpek, N. (1996). Göçmen Köylerine Dair. *Tarih ve Toplum*, 25 (150), 15-21.
- İzmir İli İlçelerinin Sorunları, Çözüm Önerileri ve Yatırım Olanakları. (2016). İzmir Ticaret Odası yayını.
- Jelavich, B. (2009). *Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar*. I. Küre yayınları.
- Jorga, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*. V, Nilüfer Epçeli (Çev.). Yeditepe yayınları.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü matbaası.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. V. Türk Tarih Kurumu basımevi.
- Karal, E. Z. (1937). Yunan Adaları'nın Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebetleri (1797-1798). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, 1, 100-127.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. Bahar Tırnakçı (Çev.). Timaş yayınları.
- Kayapınar, A. (2015). Osmanlı Döneminde Mora'da Bir Sahil Şehri: Balya Badra/Patra (1460-1715). *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/1, 67-93.
- Kayapınar, L. (1999). *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kayapınar, L. (2006). Mora'da Türkokratia'nın Kurulması (1387-1461). *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002, Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, I. Kısım, 3-22.
- Kiel, M.-Alexander, J. (2005). Mora. *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, 280-285.
- Koyuncu, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16, 35-87.
- Kurtoğlu, F. (1944). *Yunan İstiklâl Harbi ve Navarin Muharebesi (Çengelöğlü Tahir Paşa)*. I-II. Deniz Matbaası.
- Kutlu, S. (2007). *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Küçük, C. (2014). Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi". *Osmanlı*, IV, Güler Eren (Edit.), 208-216. Yeni Türkiye yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1986). Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları. *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Türk Yunan İlişkileri)*. 133-161, ATASE.
- La Gorce. (1986). *Çağlar Boyu Yunanlılar*, Doğu Araştırma Merkezi (Türkçe Yay. Haz.), Belge yayınları.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Metin Kırıatlı (Çev.). Türk Tarih Kurumu basımevi.
- Luraghi, R. (2000). *Sömürgecilik Tarihi*. e yayınları.
- Mackenzie, M. (1999). *Türk Atinası Unutulan Yüzyıllar (1456-1832)*. Mehmet Harmancı (Çev.). Aksoy yayıncılık.
- McCarthy, J. (2012). *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. Fatma Sarıkaya (Çev.). Türk Tarih Kurumu basımevi.
- Menekşe, M. (2016). XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/42, 715-734.
- Mutluer, M. (2003). *Uluslararası Göçler ve Türkiye: Kuramsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması-Denizli/Tavas*. Çantay kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2013). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Timaş yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Türkler*, X, Salim Koca vd. (Ed.), 216-220. Yeni Türkiye yayınları.

Mora Müslümanlarının Hazin Hikâyesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832)
Sürecine Genel Bir Bakış

- Ozansoy, E. (2003). Lord Byron Yunanistan'da: Byron'un 19. Yüzyıl Çağdaş Yunan Kültürü Etkisi. *LITERA*, 15, 21-38.
- Örenç, A. F. (2013). Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sonrası İlk Türk Muhacirlerin Sorunları. *Balkanlar ve Göç*, Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe (Edit.), 69-97.
- Örenç, A. F. (2009). *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*. Babıali Kültür yayıncılığı.
- Örenç, A. F. (2011). Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 11/12, 5-32.
- Özkaya, Y. (1986). 1821 Yunan (Eflak-Boğdan) İsyanları ve Avrupalıların İsyan Karşısında Tutumları. *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk Yunan İlişkileri*. 114-130.
- Özsüer, E. (2018). Balkan Savaşı'ndan Lozan'a Yunanistan'da Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XXXIV, 453-491.
- Palabıyık, M. S.- Deveci Bozkuş, Y. (2011). Pontus meselesi: Genel bir bakış. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 11/12, 77-139.
- Popovic, A. (1995). *Balkanlarda İslâm*. İnsan yayınları.
- Saib, A. (2008). *Şark Meselesi*. Saadetin Gömeç (Yay. Haz.). Akçağ yayınları.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufasssal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı)*. V. Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Sezer, H. (1999). Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821-1829). *Osmanlı*, II, 87-93. Yeni Türkiye yayınları.
- Sonyel, S. (1988). Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?. *Belleten*, LXII/233, 107-120.
- Svoronos, N. J. (1936). *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*. M. Galip (Çev.). Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü yayını.
- Şimşir, B. N. (2017). *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri: Kırımlar, Kırımlar, Göçler (1821-1913)*. Bilgi yayınevi.
- Tezcan, B. (2018). 1854-1859 Yıllarına Ait Tereke Kayıtlarında Antalya'da Çok Eşlilik ve Çocuk Sayısı (8 Numaralı Antalya Şer'iyet Siciline Göre). *Antalya Kitabı: Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya-1*, 163-182. Palet yayınları.

- Toprak, S. (2015). 19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar. *Yeni Türkiye Dergisi*, 68, 2840-2884.
- Tuncer, H. (2003). *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler*. Ümit yayıncılık.
- Turan, Ş. (1951). 1829 Edirne Antlaşması. *DTCFD*, IX/1-2, 111-151.
- Turan, M.-Gürbüz, M. (2006). Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripolice Katliamı. *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 1, 9-43.
- Türkmen, Z. (2002). Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler(1821-1869). *Türkler*, XII, 859-869.
- Üçok, C. (1978). *Siyasal Tarih (1789-1960)*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayını.
- Yakupoğlu Erket, E. (2017). Mora Yarımadasından Türk Göçü ve Yahya Hakkı'nın Eserlerinde Göç Olgusu. *Doğu Göç Edebiyatı*, Onur Kılıçer-Hatice Görgün (Yayına Hazır. ve Editör), 79-87. Demavend yayınları.
- Yıldız, S. (2018). 1845 Yılı Temettüat Defterlerine Göre Antalya Merkez Mahallelerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. *Antalya Kitabı: Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya-1*, 520-529, Palet yayınları.
- Yılmaz, M. (2011). Balkan Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Yunanistan'a Rum Göçleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 13-33.
- Yoğurtcuoğlu, A. (1999). *Rum İsyanı ve Yunanistan Devleti'nin Kuruluşu (1821-1830)*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Nilüfer Epçeli (Çev.), II. Yeditepe yayınevi.